अधिकारमुखी बालसाहित्य

समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी
चरिकोट, दोलखा

CWIN
l;ljg–gk]fn

सन्दर्भः नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम्
१९९ औं भानु जयन्ती समारोह–२०६९

अधिकारमुखी बालसाहित्य

समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी
चरिकोट, दोलखा

प्रकाशक

CWIN

सिविन–नेपाल

अधिकारमुखी बालसाहित्य

समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी–चरिकोट दोलखा

सम्पादन	*बिष्णु सुवेदी* *बिर्ख क्रान्ति* *कुमार भट्टराई*
प्रकाशक:	*सिविन–नेपाल* *फोन: ४२७८०६४/४२७८०६४* *इमेल:* cwin@mos.com.np *वेब:* www.cwin.org.np
संस्करण:	*प्रथम (२०७० माघ)*
प्रति:	*५०० प्रति*
आवरण/सज्जा:	*सूर्यनारायण श्रेष्ठ*
साझेदार संस्थाहरू:	*फोरुट–नर्वे* *ग्रामीण विकास टुकीसंघ दोलखा*
मुद्रण:	*न्यू कान्तिपुरी प्रिन्टिङ प्रेस*

सम्पादकीय

बालसाहित्यलाई बालअधिकार संरक्षण अभियानको अभिन्न अङ्ग बनाउनुपर्छ भन्ने मूल सन्देश बोकेको स्मारिका हो *'अधिकारमुखी बालसाहित्य'* । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सिविन–नेपाल, कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा र ग्रामीण विकास टुकी संघ दोलखाको संयुक्त आयोजनामा चरिकोट, दोलखामा मिति २८-२९ असार २०६९ मा सम्पन्न *सन्दर्भः नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम् १९९ औं भानु जयन्ती समारोह, 'समालोचना तथा बाल साहित्य सङ्गोष्ठी'* को प्रतिफल हो यो संगालो ।

बालसाहित्य प्रवर्द्धनका लागि नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले विगत लामो समय देखि जस्ता गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । सिविन-नेपाल बालअधिकारको क्षेत्रमा विगत २५ वर्ष देखि क्रियाशील रहँदै आएको छ र बालअधिकार आन्दोलनको पच्चिस वर्षको अवधिमा यसले कतिपय महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सफल भएको छ । कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखाले जीवनमुखी सिर्जनाको मान्यतामा बालसाहित्य विकासलाई विशेष प्राथमिकतामा राखी सिर्जनात्मक तथा प्रयोगात्मक गतिविधिहरू अघि बढाउँदै आएको छ । यसैगरी ग्रामीण विकास टुकी संघले बालअधिकार संरक्षणका लागि सिविन नेपाललगायत विभिन्न संस्थाहरूसंग विभिन्न गतिविधि सञ्चालन गर्दै आएको छ । यही उद्देश्य र कार्यक्रमिक सामञ्जस्यताका कारण कार्यक्रम आयोजकहरूलाई यो कार्यक्रमका लागि एक ठाउँमा उभ्याएको हो ।

यस संगालोमा समावेश भएका सामग्रीहरूलाई चार खण्डमा राखिएका छन् । प्रारम्भमा सम्पादकीय, प्रकाशकीय र शुभकामना सन्देश राखिएको छ । पहिलो खण्डमा भानुजयन्ती कार्यक्रमका गतिविधिहरू समावेश छन् । दोस्रो खण्डमा बालसाहित्यसम्बन्धी कार्यपत्रहरू राखिएका छन् र तेस्रो खण्डमा भानुजयन्ती कार्यक्रमका प्रतियोगी बाल कवितामध्ये केही उत्कृष्ट कविताहरू समावेश गरिएको छ ।

धन्यवादको लामो सूचीबाट यो सामग्री तयार भएको छ । कार्यक्रम आयोजकहरू र आर्थिक सहयोगदाता सिविन-नेपाल, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान,

जिल्ला विकास समिति दोलखा, जिल्ला शिक्षा कार्यालय दोलखा, हुराडेक दोलखा, इकार्ड्स दोलखा, भीमेश्वर नगरपालिका दोलखा र इरिकन दोलखा धन्यवादका पहिलो भागीदार हुन् । दोस्रो चरणमा बालसाहित्यसम्बन्धी कार्यपत्र प्रस्तोता वरिष्ठ साहित्यकार एवम् समालोचकहरू क्रमशः भिक्टर प्रधान, डा. ध्रुब घिमिरे र नेत्र एटम यो प्रक्रियाका विशेष धन्यवाद-पात्र हुनुहुन्छ । यसैगरी सो कार्यक्रममा बालसाहित्य र अधिकारमुखी दृष्टिकोणका सम्बन्धमा विचार राख्ने सिविनका तत्कालिन महासचिव तारक धितालज्यू प्रति पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । तेस्रो चरणमा धन्यवादको ठूलो अंश कार्यक्रमका सम्पूर्ण सहभागीहरू, प्रमुख तथा विशेष अतिथिहरूलाई जान्छ जसको सक्रिय सहभागीतामा उत्साहजनक कार्यक्रम सम्पन्न हुनुका साथै सर्वसम्मतरूपमा गोष्ठीको प्रतिफल *'बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी दोलखा साझा प्रतिवद्धता, २९ असार २०६९'* निकाल्न सफल हुनुभयो । यस संगालोका लागि शुभकामना सन्देश लेखी उसको गरिमा बढाइदिने नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान प्राज्ञसभाका सदस्य प्रा.डा. महादेव अवस्थीज्यूप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं । साथै, साजसज्जा तथा लेआउटमा सहयोग गर्ने सिविनका सूर्यनारायण श्रेष्ठ र मुद्रणमा सहयोग पुऱ्याउने न्यू कान्तिपुरी प्रिन्टिङ्ग प्रेस, लाजिम्पाट पनि धन्यवादका समान अंशीयार हुनुहुन्छ । अन्तमा, यी सबै प्रयासपछि प्रकाशन गरी जन्म दिने र वितरण गरी कर्म दिने सिविन नेपालप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं ।

कार्यक्रमका सहभागी तथा योगदानकर्ताहरू, बालअधिकार तथा बालसाहित्यसम्बन्धी सरोकारवालाहरूमा यो स्मारिका पुग्नेछ, कार्यपत्रहरूमा प्रस्तुत अवधारणा तथा साझा प्रतिवद्धताका बुँदाहरू बहसमा आउनेछन् र अन्ततः *अधिकारमुखी बालसाहित्य* पद्धति स्थापनामा यो स्मारिकाले विशेष योगदान गर्नसक्नेछ भन्ने आशा लिएका छौं । विज्ञ पाठकहरूबाट सिर्जजशील प्रतिक्रियको अपेक्षा गरेका छौं ।

– सम्पादक मण्डल

प्रकाशकीय

समाज परिवर्तनका दिशामा साहित्यले शक्तिशाली भूमिका खेलेको हुन्छ । असल साहित्यको अध्ययनले मानिसमा सकारात्मक परिवर्तन हुने गर्दछ । बालबालिकाका सन्दर्भमा पनि उनीहरूको मानसिक विकासका लागि सदैव असल बालसाहित्यको खाँचो पर्दछ । यिनै कुरालाई ध्यानमा राखी बालबालिकाका लागि सुरूचीपूर्ण, सुपाच्य र सुललित साहित्य कसरी सिर्जना गर्ने भनेर साहित्यिक वृत्त र सरोकारवालाहरूमाझ समय समयमा बहस र छलफल हुने गरेका छन् । नेपालको बालअधिकार आन्दोलनको अग्रणी संस्था सिविन-नेपालले बालसाहित्यलाई बालअधिकारोन्मुख बनाउनुपर्ने अवधारणा अगाडि बढाइरहेको छ । बालबालिकालाई कल्याणकारी सोचबाट मात्र होइन, अधिकारका धारक र समाज परिवर्तनका संवाहकका रूपमा बालसाहित्यले व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

बालसाहित्यमा अधिकारमुखी सोच प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा सिविनले सहसिर्जनाको अवधारणालाई अगाडि सारेको छ । यस अवधारणामाथि गरिएका विभिन्न चरणका अभ्यासहरूले यसको व्यवहारिकता समेत प्रमाणित गरिसकेको छन् । यस क्रममा विभिन्न समयमा बालसाहित्यका अथक साधकहरू, बालसाहित्यका संघसंस्थाहरू लगायत नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानसँग समेत छलफल एवम् बहसहरू सम्पन्न भैसकेका छन् । यसरी बालसाहित्यलाई बालअधिकारमुखी बनाउने र सहसिर्जना मार्फत सहभागितामूलक बनाउने सन्दर्भमा सैद्धान्तिक एवम् व्यवहारिक आधारहरू तयार भैसकेको मान्न सकिन्छ ।

यसरी बालसाहित्यका क्षेत्रमा निर्माण भएको आधारलाई थप विस्तार गर्ने सन्दर्भमा देशका विभिन्न भागका साहित्यिक संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने क्रममा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सिविन-नेपाल र कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखाको सत्प्रयासमा २०६९ को भानुजयन्तीका अवसरमा विशेष बालसाहित्य सङ्गोष्ठी भव्यताका साथ सम्पन्न हुनु सन्तोषको कुरा हो । सोही कार्यक्रमका सामग्रीहरू

समेटिएको यो संगालो सिविनका तर्फबाट प्रकाशित गर्न पाउँदा हामी हर्षित भएका छौं । यस अवसरमा म नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान प्राज्ञसभाका प्राज्ञ प्रा.डा. महादेव अवस्थीप्रति विशेष कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । उहाँकै सत्प्रयासबाट सिविन-नेपालले प्रज्ञा प्रतिष्ठानसँग सहकार्य गर्ने अवसर प्राप्त गरिरहेको छ । यसैगरी कला साअित्य प्रतिष्ठान दोलखा का अध्यक्ष बिर्ख क्रान्ति लगायत प्रतिष्ठानका दोलखाका सम्पूर्ण साथीहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । उहाँहरूको अथक प्रयास स्वरूप दोलखामा सम्पन्न उक्त बालसाहित्य सङ्गोष्ठी दोलखा जिल्लास्तरीय कार्यक्रम भनिए पनि छिमेकी जिल्लाहरूको सहभागिताले क्षेत्रीय कार्यक्रमको स्वरूप ग्रहण गर्न सकेको थियो । धन्यवादकै क्रममा म सिविनका तत्कालिन महासचिव तारक धिताल, कार्यक्रम संयोजक कुमार भट्टराई, क्यमेरा परसन रमिता छुजु लगायतका साथीहरू र ग्रामीण विकास टुकी संघ दोलखालाई पनि सम्झन चाहन्छु । सो कार्यक्रमलाई त्यस रूपमा सम्पन्न गर्न सघाउने तत्कालिन प्रमुख जिल्ला अधिकारी काली प्रसाद सापकोटा लगायत जिल्ला सदरमुकामस्थित सम्पूर्ण सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । सो कार्यक्रममा प्रत्यक्ष अप्रक्षरूपमा सहभागी सम्पूर्ण महानुभावहरू विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । आगामी दिनमा पनि बालअधिकारको विषयलाई समाजमा स्थापित गराउने सन्दर्भमा सबैको साथसहयोग र सहकार्यको अपेक्षा गर्दछु ।

– माधव प्रधान
अध्यक्ष
सिविन–नेपाल

प्रा.डा. महादेव अवस्थी
सदस्य

कमलादी, काठमाडौँ, नेपाल
फोन नं. :४२२०४२४, ४२२१२४१ अफिस
४६७०७६१ घर
फ्याक्स नं.: ९७७-१-४२२११७५
पोष्ट बक्स नं. २३०५८
इमेल : office@nepalacademy.org.np
वेब : www.nepalacademy.org.np

शुभकामना सन्देश

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको प्राज्ञ परिषद्को सदस्यका रूपमा कार्यरत रहँदा विगत चार वर्षका बिचमा नेपाल राष्ट्रभित्र क्रियाशील अनेकौँ सांस्कृतिक, साहित्यिक एवं अधिकारवादी प्रतिष्ठित संस्थाहरूसँग सहकार्य गरी अन्तर्क्रिया, विचारगोष्ठी, सङ्गोष्ठी, कार्यशाला आदिको समन्वयन एवं सञ्चालन गर्ने अवसर मलाई प्राप्त भयो र त्यस्तै संस्थाहरूमध्येको एक प्रतिष्ठित राष्ट्रिय संस्था सिविन-नेपाल पनि रह्यो । सिविन-नेपाल विगत पच्चिस वर्षभन्दा लामो अवधिदेखि बाल अधिकारको आन्दोलनलाई केन्द्रमा राखी नेपालका जोखिममा परेका बालबालिकाको संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न रहँदै आएको अग्रणी संस्था हो र यसले बालबालिकाका सर्वतोमुखी हितका निम्ति अनेक अभियान सञ्चालन गर्दै आउँदा बालबालिकासँग कला-साहित्यको सहसिर्जना गर्ने कार्यशालादेखि लिएर बालसाहित्यिक कार्यक्रमहरू समेतको सञ्चालन गर्ने कार्य गर्दै आएको कुरा पनि सर्वविदितै छ । नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले पनि भाषा, साहित्य, संस्कृति, सामाजिकशास्त्र एवं दर्शनशास्त्र जस्ता पाँचवटा विषयगत विभागअन्तर्गत प्राज्ञिक अध्ययन-अनुसन्धानका कार्यसँगै वैचारिक गोष्ठी, सृजनात्मक गोष्ठी, अन्तर्क्रिया, कार्यशाला आदि जस्ता कार्यक्रम गर्ने गरेको छ । यिनै कार्यक्रमका आयोजनाका सिलसिलामा नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको साहित्य विषयक समालोचना, निबन्ध तथा बालसाहित्य विभागले सिविन-नेपालसितका सहकार्यमा नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानकै कार्यक्रम कक्षमा बालबालिका र स्रष्टाहरूबिचको सृजनात्मक सहकार्यको कार्यशाला सञ्चालन

गर्नुका साथै महाकाली अञ्चलको कञ्चनपुर, महेन्द्रनगरमा बालसाहित्य तथा आख्यान र बाल अधिकारसम्बन्धी विचारगोष्ठीको आयोजना गऱ्यो भने जनकपुर अञ्चलको दोलखा, चरिकोटमा यस सिविन–नेपाल र कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा तथा ग्रामीण विकास टुकी संघचरिकोटसँग मिली २०६९ सालको असार २८–२९ गते भानुजयन्तीको अवसर पारेर समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठीको आयोजना सफलतापूर्वक सम्पन्न गऱ्यो । सो सङ्गोष्ठीमा बालसाहित्य र बालअधिकारका बारेमा अनि समालोचनाको लेखनको बारेमा जे–जस्ता विचारमन्थन एवं कार्यशाला सम्पन्न भएथे ती निकै उपलब्धिपूर्ण तथा अर्थपूर्ण बनेका थिए । त्यति वेला त्यहाँ आयोजित प्रतियोगितात्मक कवितागोष्ठी पनि निकै रोमाञ्चक भएको थियो । उक्त सङ्गोष्ठीको सम्पूर्ण झलक दिने गरी सिविन–नेपालले यो स्मारिका प्रकाशनमा ल्याएको देख्न पाउँदा मलाई अत्यन्त हर्ष लागेको छ । सिविन–नेपालले सञ्चालन गरिरहेको बालअधिकारको आन्दोलन नेपाली बालबालिकाहरूका निम्ति फलदायी बन्दै जाओस् र उसले सञ्चालन गर्दै गरेको स्रष्टा–बालबालिका बिचको सृजनात्मक सहकार्यशाला पनि झ्याङ्गिँदै झ्याङ्गिँदै जाओस् भनी म हृदयतः शुभकामना प्रकट गर्दछु । नेपाल प्रज्ञा–प्रतिष्ठान र सिविन–नेपालका बिचको सहकार्य अझै फैलँदै जाओस् र त्यसबाट नेपाली बालबालिकाहरू लाभान्वित हुँदै जाऊन् भन्ने शुभकामना पनि म व्यक्त गर्दछु । शुभकामना !

प्रा.डा. महादेव अवस्थी

विषय सूची

खण्ड क: भानुजयन्ती कार्यक्रम

१. बालअधिकारमुखी भानुजयन्ती १

खण्ड ख: कार्यपत्रहरू

२. साहित्यको समालेचना लेखन: आधारभूत प्रक्रिया - *डा. नेत्र एटम* १७

३. बालसाहित्यको सम्पादन - *भिक्टर प्रधान* २६

४. बालवाङ्मयका विधागत सर्वेक्षणको आलोकमा नेपाली बालसाहित्य लेखन र स्थानीय सन्दर्भ - *डा. ध्रुवकुमार घिमिरे* ३३

५. बालसाहित्य सिर्जनामा नवीन प्रयोगः सहसिर्जना र एघार शब्दका कविताहरू - *कुमार भट्टराई* ४३

६. बालसाहित्यमा लक्ष्यमुखी शिक्षा - *विर्ख क्रान्ति* ४८

खण्ड ग: प्रतियोगी कविताहरू

७. खै बालअधिकार - *भीमप्रसाद खतिवडा* ५६

८. उ पनि बालक, म पनि बालक - *समुन्नती श्रेष्ठ* ५७

९. बालकको वेदना - *अम्बिका भण्डारी* ५८

१०. हामी बालबालिका हौं - *कविप्रसाद दाहाल* ५९

११. अनुसूचिहरू ६०

खण्ड कः भानुजयन्ती कार्यक्रम

बालअधिकारमुखी भानुजयन्ती

१. कार्यक्रमको पृष्ठभूमि र उद्देश्य

कला र साहित्यको माध्यमबाट बालअधिकार अभियानलाई दीर्घकालीन रूपमा गहिराइ, उँचाइ र लम्बाइमा फैलाउने तथा कला साहित्य सिर्जनामा बाल अधिकारलाई जीवन्तता दिने सोचबाट नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सिविन-नेपाल, कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा र ग्रामीण विकास टुकी संघ दोलखाको संयुक्त आयोजनामा दोलखा सदरमुकाम भीमेश्वर नगरपालिका चरिकोटमा २८-२९ असार २०६९ मा नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको पच्चीस वर्ष तथा १९९ औं भानु जयन्तीको सन्दर्भमा 'समालोचना तथा बाल साहित्य सङ्गोष्ठी' आयोजना गरियो ।

कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आयोजक संस्थाको अतिरिक्त जिल्लामा कार्यरत संस्थाहरू जिल्ला विकास समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, भीमेश्वर नगरपालिका, हुरोडक नेपाल, इकार्डस् दोलखा, इटिसी दोलखा र इरिकन दोलखाको आर्थिक सहयोग रहेको थियो । आयोजक संस्थाका सहभागीलगायत दोलखा, रामेछाप, ओखलढुङ्गा, सिन्धुली र सिन्धुपाल्चोक गरी पाँच जिल्लाका स्रष्टा, सहयोगी तथा सरोकारवालाहरूको सहभागीतामा दुई दिनसम्म सञ्चालित विभिन्न सत्रका कार्यक्रममा दुई सयजनाको प्रत्यक्ष सहभागीता रहेको थियो ।

कार्यक्रमको निम्न उद्देश्यहरू रहेका थिएः

(क) बालसाहित्य सिर्जनासम्बन्धी समकालीन राष्ट्रिय सवालहरूमा कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल गर्ने ।

(ख) नेपाली बालसाहित्यसम्बन्धी वर्तमान अवस्था जानकारी गर्ने ।

(ग) अभिकारमुखी बालसाहित्य सिर्जना प्रवर्द्धनका लागि ज्ञान, सीप, सम्बन्ध र सहकार्य विकास आधारहरू तय गर्ने ।

घ) बालबालिकाहरूलाई सहभागीता, युवाहरूलाई उत्प्रेरणा र वृद्धहरूलाई सम्मानका लागि विविध साहित्यिक क्रियाकलापसहित १९९ औं भानुजयन्ती समारोह आयोजना गर्ने ।

२. सम्पन्न गतिविधिहरु

'समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी' मा प्रस्तुत कार्यपत्र र भानुजयन्ती समारोह मुख्य कार्यक्रम रहेका थिए । ती अन्तर्गतका अतिथि स्वागत, प्रभातफेरी, उद्घाटन समारोह, भानु श्रद्धाञ्जलि, कविता वाचन प्रतियोगिता आदि कार्यक्रम उल्लेख्य रहेका थिए । मुख्य गतिविधिहरूको संक्षिप्त विवरण निम्न अनुसार छः

क. अतिथि स्वागतः सिविन–नेपाल तथा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको तर्फबाट आउने एकदर्जन अतिथिहरूलाई २७ असार बेलुका ग्रामीण विकास टुकी संघमा खादा, माला तथा खानपानसहित प्रथम स्वागत गरिएको थियो । उक्त अवसरमा ग्रामीण विकास टुकी संघको गतिविधिसमेत संक्षिप्तमा प्रस्तुत गरिएको थियो । प्रतिष्ठानका प्राज्ञ डा. महादेव अवस्थीले टुकी संघको कामको प्रसंशा गर्दै आजको साहित्यले विकासका कुरा संगै जोडेर लैजानुपर्ने धारणा राख्नुभएको थियो ।

ख. प्रभातफेरीः २८ असार विहान चरिकोटको सातदोबाटोमा आयोजक संस्था, राजनीतिक दल, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, विद्यार्थी एवं सर्वसाधारणहरू प्रभातफेरीमा सहभागी भएका थिए । 'सन्दर्भः नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम् १९९ औं भानुजयन्ती समारोह, समालोचना एवम् बालसाहित्य सङ्गोष्ठी' लेखिएको मूल व्यानरसहित सात दोबटोबाट अघि बढेको प्रभातफेरी कार्यक्रमस्थल जिविस सभाहलमा पुगेर टुङ्गिएको थियो ।

ग. उद्घाटन समारोहः सिविन–नेपालका अध्यक्ष माधव प्रधानको अध्यक्षता र प्रज्ञा प्रतिष्ठानका बाल साहित्य विभाग संयोजक प्रा. डा. महादेव अवस्थीको प्रमुख आतिथ्यमा उद्घाट सत्र शुरू भयो । सत्रमा दोलखा तथा छिमेकी जिल्लाबाट सहभागी भएका स्रष्टा र विभिन्न संस्था, कार्यालयका

प्रतिनिधिहरूको आतिथ्यता रहेको थियो । ***'बाल'*** आकारमा लेखिएको २५ वटा मैनबत्ती अतिथिहरूको सामुहिक प्रज्वलनबाट कार्यक्रम उद्घाटन भएको थियो । यसपछि सहारा कला केन्द्रको सहभागीतामा बाल गीत तथा नृत्यसहित अतिथि स्वागत गरिएको थियो । दोलखा प्रतिष्ठानका अध्यक्ष बिर्ख क्रान्तिले कार्यक्रमको उद्देश्य र औचित्य प्रकाश पार्नुभएको थियो । प्रमुख जिल्ला अधिकारी, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि तथा अतिथिहरूले सङ्गोष्ठीको महत्व र सफलताको कामना व्यक्त गर्नुभएको थियो । सत्र सञ्चालन दोलखा प्रतिष्ठानका महासचिव मुरारी दुलालले गर्नुभएको थियो ।

घ. कार्यपत्र प्रस्तुती: प्रा.डा. महादेव अवस्थीको अध्यक्षतामा सञ्चालन सत्रमा पाँचवटा कार्यपत्र प्रस्तुत भएको थियो । 'बालवाङ्मयका विधागत सर्वेक्षणको आलोकमा नेपाली बालसाहित्य लेखन र स्थानीय सन्दर्भ' डा. ध्रुव घिमिरे, 'बालसाहित्यको सम्पादन' भिक्टर प्रधान, 'साहित्यको समालोचना लेखनः आधारभूत प्रक्रिया' प्रा. नेत्र एटम, 'बालसाहित्यमा सहसिर्जना र बालसहभागिता' तथा 'एघार शब्दका कविताः परिचय र अभ्यास' कुमार भट्टराई, 'बाल साहित्यमा जीवनको खोजी' विषयमा बिर्ख क्रान्तिद्वारा कार्यपत्र प्रस्तुत भएको थियो । सहभागी स्तर र समय व्यवस्थापनको कारण समालोचना लेखनको सत्र अतिथि आवासको होटलमा सञ्चालन गरिएको थियो । कार्यपत्रमाथि सहभागीले राखेका जिज्ञासालाई सम्बन्धित प्रस्तोताहरूले प्रष्ट पारेका थिए । सत्र सञ्चालन दोलखा प्रतिष्ठान काव्य विधा संयोजक विष्णु सुवेदीले गर्नुभएको थियो । विस्तृत कार्यपत्र यसै स्मारिकाको खण्ड ख मा समावेश गरिएको छ ।

ङ. भानुप्रति श्रद्धाञ्जलि: कार्यक्रमको दोस्रो दिन १९९ औं भानुजयन्ती समारोहको अवसरमा साहित्यिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन भएका थिए । दोलखा प्रतिष्ठानका जीत कार्कीको अध्यक्षता, प्रज्ञा प्रतिष्ठान र सिविन–नेपालका प्रतिनिधि लगायत विभिन्न महानुभावहरूको आतिथ्यतामा सम्पन्न कार्यक्रम भानु प्रतिमामा फूल, अबीर तथा खादा अर्पण गरी शुरू भएको थियो । यसपछि प्रमुख अतिथि प्रा. डा. महादेव अवस्थीले रामायण पाठ गरी कार्यक्रमको उद्घाटन गर्नुभएको थियो । भानुजयन्ती सत्र सञ्चालन दोलखा प्रतिष्ठानका विनिता शिवाकोटीले गर्नुभएको थियो ।

<u>च. कविता प्रतियोगिताः</u> जयन्तीको अवसरमा बालअधिकार विषयमा जिल्लास्तरीय मावि कविता प्रतियोगिता आयोजना गरिएको थियो । २० वटा विद्यालयबाट २७ प्रतियोगी रहेको कविता प्रतियोगीतामा भीम प्रसाद खतिवडा– महेश सँस्कृत मावि प्रथम, कविप्रसाद दाहाल– कुटीडाँडा मावि द्वितीय, सुमन्ती श्रेष्ठ– दुर्गा उमावि तृतीय र अम्बिका भण्डारी– लापिलाङ उमावि सान्त्वना पुरस्कार हासिल गर्न सफल हुनुभएको थियो । सबै सहभागीलाई प्रमाणपत्र प्रदान गरिएको थियो । कविताको मूल्याङ्न विष्णु सुवेदी, अवतार ढकाल र ईश्वरी दाहालले गर्नुभएको थियो ।

<u>छ. रामायणपाठः</u> कार्यक्रमलाई थप सरस बनाउनका लागि कविताको बीचमा अप्रतियोगी रामायण पाठ राखिएको थियो । ५ जना लब्ध प्रतिष्ठित जेष्ठ नागरिकहरूले रामायण पाठ गर्नुभएको थियो । युवा पुस्तामा रामायणको सम्बन्धमा निरन्तरता जोड्ने उद्देश्यले युवा रामायणपाठ प्रतियोगिता आयोजना गरिएको थियो । कवितापछिको रामायणपाठ प्रतियोगितामा १८ युवा युवती सहभागी भएका थिए । रामायण वाचनतर्फ क्रमशः बसुंवदा कौडिन्यायनी प्रथम, इन्द्रमाया सापकोटा द्वितीय, मुकुन्द शिवाकोटीले तृतीय स्थान हासिल गर्नुभएको थियो । पहिलो तीनजनालाई पुरस्कार र सबै प्रतियोगीलाई प्रमाणपत्र प्रदान गरिएको थियो । रामायण पाठ गर्ने जेष्ठनागरिकहरूलाई रामनामी बर्को ओढाइ सम्मान गरिएको थियो

<u>ज. समापन समारोहः</u> समापन समारोह कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखाका अध्यक्ष विर्ख क्रान्तिको अध्यक्षता, सदस्य जानुका न्यौपानेको सञ्चालन, प्रा.डा. महादेव अवस्थीको प्रमुख आतिथ्यता र सिविन–नेपाल, कार्यपत्र प्रस्तोता, जिल्लाका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि लगायतको आतिथ्यतामा सम्पन्न भएको थियो । यस सत्रमा 'बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी सात बुँदे दोलखा साझा प्रतिवद्धता २९ असार २०६९' सर्वसम्मतिले पारित भएको थियो । प्रतिवद्धता पत्रमा आयोजक, कार्यपत्र प्रस्तोतालगायत बालअधिकार तथा बालसाहित्यसँग सम्बद्ध सरोकारवाला प्रतिनिधिहरू ३५ जनाले हस्ताक्षर गरेका थिए । प्रतिववद्धतपत्र यसै खण्डमा समावेश छ ।

अन्तिम चरणमा कार्यक्रमको उपलब्धी, अनुभव र प्रभावकारिता बारे केही अतिथि तथा सहभागीहरूले आ–आफ्नो मन्तव्य पेश गर्नुभएको थियो । बाल

साहित्य क्षेत्रको महत्व र भूमिका किटान गर्न यो सम्मेलनको ऐतिहासिक भूमिका र सफलता रहेको कुरा मन्तव्यको सार थियो । मन्तव्यपछि आयोजक संस्थाहरूको तर्फबाट ग्रामीण विकास टुकी संघका कार्यकारी निर्देशक पुर्षार्थ श्रेष्ठबाट धन्यवाद ज्ञापन गरिएको थियो । अन्त्यमा सभाध्यक्षबाट कार्यक्रमको सफलताका लागि सबैलाई पुनः धन्यवाद दिँदै दुई दिने सङ्गोष्ठीको समापन गरिएको थियो ।

३. विशेष उपलब्धी

आयोजकहरूको समीक्षा बैठकले कार्यक्रमको विशेष उपलब्धिहरू निम्न अनुसार लेखाजोखा गरेको थियो:

'बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी सात बुँदे दोलखा साझा प्रतिवद्धता २९ असार २०६९' सर्वसम्मतिमा घोषणा ।

दोलखाली सर्जक र साहित्यिक संस्थाहरूको नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान र सिविनसँग सम्बन्ध विस्तारमा सहयोग पुगेको ।

बालसाहित्य सम्पादन, समालोचना, सह-सिर्जना तथा एघार शब्दका कविता लेखनसम्बन्धी ज्ञान ।

कार्यक्रममा बालदेखि बृद्धसम्मको उत्साहजनक सहभागिता ।

४. बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी साझा प्रतिवद्धता

बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी दोलखा साझा प्रतिवद्धता–२९ असार २०६९

मानवअधिकारको पूर्ण प्रत्याभूतिको आधारस्तम्भ बालअधिकार हो र बालअधिकारको संरक्षण गरी त्यसलाई व्यापक र सुदृढ तुल्याउने सशक्त साधन बालसाहित्य पनि हो भन्ने मान्यताप्रति पूर्ण सहमति जनाउँदै नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सिविन नेपाल, कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा र ग्रामीण

विकास टुकी संघ दोलखाको संयुक्त आयोजनामा मिति २०६९ साल आषाढ २८ र २९ गते चरिकोट, दोलखामा सम्पन्न 'सन्दर्भः नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम् १९९ औं भानु जयन्ती समारोह, समालोचना एवम् बालसाहित्य सङ्गोष्ठी कार्यक्रममा हामी सम्पूर्ण आयोजक संस्थाहरू तथा दोलखा, रामेछाप, सिन्धुली र सिन्धुपाल्चोकका स्रष्टालगायत दोलखा जिल्लाका बालअधिकार संरक्षण तथा बालसाहित्य प्रवर्द्धनमा संलग्न सरकारी, गैरसरकारी, सामुदायिक तथा निजी क्षेत्रका सबै सहभागीहरू सात बुँदे बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी दोलखा साझा प्रतिवद्धता' प्रकट गर्दछौं ।

१. बालसाहित्य सिर्जनामा बाल अधिकारमुखी अवधारणाको अवलम्वन जोडदार रूपमा गर्ने ।
२. बालसाहित्य प्रवर्द्धनका लागि विधा (बालकविता, बालकथा, बालनिबन्ध, बालजीवनी, बालसमीक्षा, बाल चित्रकथा, बाल आत्मवृत्तान्त, बाल संस्मरण आदि) विधि (प्रकाशन, नाट्य प्रस्तुती, संगीत, सहसिर्जना, एघार शब्दका कविता, अन्तर संवाद आदि) र प्रविधिको (छापा तथा विद्युतीय प्रविधि) विविधिकरणमा जोड दिने ।
३. बालसाहित्यिक रचनामा जीवनोपयोगिता, प्रकृति संरक्षण, विश्वशन्तिका साथै राष्ट्रियता र स्थानीय साँस्कृतिक, सामाजिक चेतनाको सञ्चार गर्ने कार्यमा विशेष जोड दिने ।
४. बालसाहित्यको संवर्द्धनमा सकारात्मक योगदान पुग्ने गरी बालसाहित्य समालोचनाको विकास गर्दै जाने ।
५. वर्तमान सन्दर्भमा बहुपक्षीय विभेद (श्रमजन्य जोखिम, भाषिक तथा साँस्कृतिक अल्पसंख्यकता, जातीय भेदभाव, संरक्षकत्वको अभाव, लैङ्गिक भेदभाव, आर्थिक विपन्नता, क्षेत्रीय दुर्गमता, शारीरिक अशक्तता, हिंसा एवंम दुर्व्यवहार आदि) गतिविधिहरूमा बलियो सहकार्य र ऐक्यवद्धता जनाउँदै जाने ।
६. बालबालिका र सरोकारवालाहरूलाई बालअधिकार र जिम्मेवारीबीचको अन्तरसम्बन्धलाई वस्तुवादी बनाउन निरन्तर सहजीकरण गर्ने ।
७. हाम्रा प्रतिवद्धताहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयनका लागि कार्यक्रमको योजना बनाई त्यसको कार्यान्वयन र अनुगमन कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा अघि बढाउँदै जाने ।

खण्ड ख: कार्यपत्रहरू

साहित्यको समालोचना लेखनः आधारभूत प्रक्रिया

डा. नेत्र एटम

१. परिचय

समालोचना भनेको साहित्यबारे गरिने विवेकपूर्ण निर्णय हो । यसले निश्चित आधारहरू लिएर कृतिको मूल्य निर्धारण गर्छ र त्यसलाई ज्ञान, तर्क र उदाहरणहरूद्वारा पुष्टि गर्छ । समालोचना (criticism) ले साहित्यको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनको आधार उपलब्ध गराउँछ र त्यसैका आधारमा त्यस भाषाको साहित्यिक इतिहास लेखनलाई पनि सहज तुल्याइदिन्छ । यसअन्तर्गत कृतिका अतिरिक्त कृतिकार, पाठक, भाषिक प्रकार्य र सामाजिक अवस्थाको तुलनालाई पनि महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । यस क्रममा साहित्यका आन्तरिक तत्त्वहरूका साथै अन्य विषयहरू दर्शनशास्त्र, विज्ञान, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्र, मनोविज्ञान आदिका सामग्री पनि उपयोग गर्न सकिन्छ । त्यसैले समालोचनाले थोरै रागात्मक र अधिकांशतः ज्ञानात्मक विशेषता भएको वाङ्मयको प्रतिनिधित्व गर्दछ । प्रस्तुत लेखमा साहित्यिक कृतिको समालोचना गर्ने सिद्धान्त र पद्धतिको सामान्य चिनारी दिई तिनको प्रायोगिक कार्यका लागि सामान्य मार्गनिर्देशन गरिएको छ ।

२. साहित्यको समालोचना : सिद्धान्त र पद्धति

प्रस्तुत सन्दर्भमा सिद्धान्त भनेको साहित्य र समालोचनाका नियमहरूको समष्टि हो भने पद्धति भनेको चाहिँ समालोचनाको आन्तरिक आधार वा अन्तर्ढाँचा हो । कविता र निबन्धको समालोचनामा पनि केही विधागत तत्त्वहरूबाहेक समालोचनाकै सिद्धान्त र पद्धति उपयोग हुने भएकाले यहाँ समालोचनाका

केही सैद्धान्तिक पक्षहरूको सामान्य परिचय प्रस्तुत गर्नु आवश्यक ठानिएको छ ।

समालोचनाले सौन्दर्यशास्त्रका आधारमा साहित्यको मूल्याङ्कन गर्छ । सौन्दर्यशास्त्र भनेको सौन्दर्यको सिर्जना गर्ने र सुन्दरताको प्रशंसा गर्ने कला हो । कलाले सौन्दर्य सिर्जना गरेर मान्छेलाई भौतिक उपयोगिता वा मानसिक आनन्द प्रदान गर्छ । यहाँ कला भन्नाले भाषा उपयोग गर्ने र विचार, अनुभव वा अनुभूतिलाई सामग्री बनाई सिर्जना गरिने रागात्मक सौन्दर्य भनी बुझ्नु आवश्यक छ । अतः समालोचनाले सुनिश्चित आधार दिएर साहित्यमा सिर्जित सौन्दर्यको प्रशंसा गर्न सिकाउँछ । समालोचनाले लेखनको न्यायपूर्ण मूल्याङ्कन गरी असल कृतिको प्रशंसा गर्न सघाउँछ र साहित्यको परिमार्जन एवम् विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

समालोचना ज्ञानमा आधारित रचना हो । त्यसैले समालोचकमा प्रथमतः दुई पक्षको ज्ञान आवश्यक पर्छ : (१) साहित्यको विधासिद्धान्त र त्यसको परम्परा, र (२) समालोचनाका सैद्धान्तिक र प्रायोगिक परम्परा । यी दुबै पक्ष इतिहाससँग पनि सम्बन्धित छन्, त्यसैले समालोचक साहित्यका साथै अन्य सामाजिक ऐतिहासिक सन्दर्भमा पनि सचेत हुनुपर्छ । समालोचनामा साहित्यबाहेक भाषाविज्ञान, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, विज्ञान, कानुन, लैङ्गिकता आदिको सहयोग पनि लिइन्छ । त्यसैले समालोचक उल्लिखित बाह्य सामाजिक दृष्टिकोणहरूतर्फ पनि अभिरूचि राख्ने हुनु आवश्यक छ । यसै आधारमा समालोचना दुई प्रकारका हुन्छन् : (१) आन्तरिक समालोचना, यसमा साहित्यको मूल्याङ्कन साहित्यकै आन्तरिक तत्त्वहरू कथानक, पात्र, दृष्टिविन्दु, भाषा, शैली, बिम्ब, लय, अलङ्कार, संरचना आदिका आधारमा गरिन्छ । यसले कृतिभन्दा बाहिरका अतिरिक्त पक्षहरूलाई महत्त्व दिन्न । यस्तो समालोचनामा गहिराइ त हुन्छ तर विषयगत सीमित ज्ञान मात्र भए पनि पुग्छ । पाश्चात्य रूपवादी समालोचना (नयाँ समालोचना, संरचनावादी समालोचना, कृतिपरक समालोचना, भाषापरक

समालोचना साहित्य क्षेत्रमा प्रादुर्भाव भएपछि हाम्रा गोठाले मिजास तर्सिन्छन्, असुन्दरको भावना त्यसै नीलो हुन्छ, सक्नेले हेलचेक्र्याइँ गर्न पाउँदैन, नसक्नेले ठगी गर्न पाउँदैन, सच्चा मोलतोल मालुम हुन जान्छ । *– लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा*

समालोचना, शैलीवैज्ञानिक समालोचना) वा संस्कृत काव्यशास्त्रमा प्रचलित समालोचना पद्धतिहरू (ध्वनि, अलङ्कार, वक्रोक्ति) आदिमा आन्तरिक समालोचनाको आधिक्य पाइन्छ । (२) बाह्य समालोचना, यसमा रचनाको मूल्याङ्कन साहित्यभन्दा बाहिरका विषयहरू नीतिशास्त्र, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, दर्शन, विज्ञान, वातावरण आदिका आधारमा समेत गरिन्छ । यस प्रकारको समालोचनाले कृतिभित्रका तत्त्वहरूका अतिरिक्त कृतिको लेखक, समाज र पाठकलाई पनि महत्त्व दिएर समग्रमा व्यावहारिक मूल्याङ्कन गर्दछ ।

समालोचनामा मूलतः मूल्यनिर्णय, व्याख्याविश्लेषण, सैद्धान्तिकीकरण र शोधपरकता आदि पक्षहरूलाई महत्त्व दिइएको हुन्छ । निश्चित आधारमा रचनाको मूल्य तोक्ने, तोकिएको मूल्यलाई स्पष्ट पार्न उचित तर्क र उद्धरण दिई व्याख्याविश्लेषण गर्ने, नमूनाहरूको साधारणीकरण गरी सिद्धान्त बनाउने तथा त्यसलाई बढी प्रामाणिक र आधिकारिक बनाउन शोधका विधिहरूको सहयोग लिने काम यसमा हुन्छ । अन्य साहित्यको जस्तै आख्यानेतर साहित्यको समालोचना गर्न विभिन्न पद्धतिहरू उपलब्ध छन् । साहित्यमा मान्छेका विविध भावना, अनुभव, अन्तर्सम्बन्ध, विचार आदि जटिल रूपमा प्रकट हुने हुनाले यसको समालोचना गर्न एउटै पद्धति पर्याप्त हुन सक्तैन । उही रचनालाई पनि फरक फरक समालोचना पद्धति उपयोग गरेर छुट्टा छुट्टै निष्कर्षहरू निकाल्न सकिन्छ । अल्फ्रेड गुएरिन र अरूले *अ ह्यान्डबुक अफ क्रिटिकल एप्रोचेज टु लिटरेचर* कृतिमा निकै रोचक ढङ्गले एउटै कथालाई फरक फरक पद्धतिहरूबाट मूल्याङ्कन गरेका छन् । नेपालीमा कृष्ण गौतमको *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*मा पनि त्यही पद्धति देख्न पाइन्छ ।

समाज, लेखक, कृति, भाषा, दर्शन र पाठक कतातिर र तिनका कुन पक्षमा केन्द्रित हुने भन्ने प्रश्नलाई आधार बनाउँदा प्रगतिवादी, जीवनीपरक, मनोविश्लेषणात्मक, शैलीवैज्ञानिक, नारीवादी, पर्यावरणीय, अभिघातपरक, विनिर्माणपरक आदि समालोचनाहरूका अनेकौँ स्वरूपहरू देखा पर्दछन् । तिनमा विधापरक, पाठालोचन, ऐतिहासिक, तुलनात्मक, वर्णनात्मक, प्रभावपरक, निर्णयात्मक, अन्तर्विषयक आदि अनेकौँ पद्धतिहरू पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस्ता समालोचनाबाट सही निष्कर्ष प्राप्त गर्न तिनका भिन्न सैद्धान्तिक आधार

र प्रयोग विधिबारे पर्याप्त जानकारी आवश्यक पर्छ । जुन पक्ष र पद्धतिबाट रचनाको समालोचना गर्दा त्यसलाई बढी न्याय हुन्छ वा त्यस कृतिको आन्तरिक रचनात्मक सौन्दर्य अधिकाधिक उद्घाटन गर्न सकिन्छ, सक्षम समालोचकले त्यही विधि उपयोग गर्नुपर्छ । समालोचकको काम आफ्नो ज्ञान र आग्रहलाई रचनामा थोपर्ने नभई रचनाको न्यायपूर्ण मूल्याङ्कन गर्ने हो भन्ने हेक्का उसमा सधैँ रहनुपर्छ । कृतिका लागि उपयुक्त पद्धतिको रोजाइ नै समालोचकको दक्षताको पहिलो प्रमाण हो ।

३. साहित्यको समालोचना : प्रयोगात्मक पक्ष

समालोचनाको प्रारम्भ कृतिको पठनबाट हुन्छ । त्यसैले समालोचक हुनका लागि साहित्यको असल पाठक हुनु पहिलो शर्त हो । पाठकले कृतिको आस्वादन गरिसकेपछि आफ्ना प्रतिक्रिया वा टिप्पणी अरूसमक्ष सम्प्रेषण गर्ने अभिरूचि राख्न सक्छ । त्यस प्रतिक्रियालाई उपयुक्त ढंगले सञ्चार गर्दा उसले निश्चित प्रक्रिया र पद्धतिको आधार लिन सक्ने भयो भने उसको कार्य प्रबुद्ध र प्राज्ञिक बन्न पुग्छ । त्यसैले समालोचना लेखन कृतिमाथिको सामान्य र हल्का खालको टिप्पणी वा रचनाबारे साथीसँग व्यक्त गरिने क्षणिक रूचिको प्रतिक्रिया नभई प्रबुद्ध पाठकको प्राज्ञिक कार्य हो भनी बुझ्नु आवश्यक छ । बार्नेट र काइन (सन् २००६) का अनुसार यस प्रायोगिक कार्य सम्पन्न गर्नका लागि समालोचक निम्नलिखित चार तहहरू पार गर्दै अघि बढ्नु उपयुक्त हुन्छ : (१) साहित्यको आधारभूत ज्ञान, (२) कृतिका साहित्यिक तत्त्वहरूको विश्लेषण, (३) कृतिको व्याख्या, र (४) कृतिको मूल्याङ्कन ।

३.१ साहित्यको आधारभूत ज्ञान :

समालोचना लेखनमा प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले पाठकले केही साहित्यिक शब्दावलीबारे आधारभूत अवधारणा बनाइसकेको हुनुपर्छ । यसमा साहित्यसम्बन्धी कुराहरू, जस्तैः पात्र, वक्ता, क्रियाकलाप, द्वन्द्व, कथानक,

साहित्यिक शिल्पका सन्दर्भमा हामी सबै शिष्य नै हौं, यहाँ अहिलेसम्म कोही पनि विज्ञ हुन सकेको छैन । – अर्नेस्ट हेमिङ्वे

मिथक, प्रतीक, बिम्ब, आलङ्कारिक ढाँचा, परिवेश, सारवस्तु, संकथन आदि तत्त्वहरूको जानकारी समालोचकलाई हुनु आवश्यक छ । आवश्यक शब्दावलीको ज्ञानबिना साहित्यको चर्चा गर्दा त्यो सामान्य टिप्पणी वा भावनात्मक प्रतिक्रिया मात्र बन्ने सम्भावना हुन्छ, जस्तै :

सामान्य टिप्पणी : देवकोटाले 'वीरहरू' निबन्धमा आफ्ना अनुभव र ग्रिसेली कथाहरू उपयोग गरी मान्छेले अरूका लागि काम गर्नुपर्छ भनेका छन् ।

समालोचनात्मक लेखन : देवकोटाले 'वीरहरू' निबन्धमा आत्मपरक अनुभव र ग्रिसेली मिथक उपयोग गरी मानवतावादी सारवस्तु प्रस्तुत गरेका छन् ।

दोस्रो र तेस्रो तहमा गरिने विश्लेषण र व्याख्याका लागि साहित्यिक शब्दावलीहरू अपरिहार्य भएकाले समालोचकले पहिलो तहमा निकै सचेत हुनुपर्छ अन्यथा मूल्याङ्कन नै गलत हुन पुग्छ ।

३.२ विश्लेषण :

विश्लेषण भनेको अध्ययनको सरलताका लागि सिंगो कृतिलाई टुक्राटुक्रामा विभाजन गर्ने काम हो । यस प्रक्रियामा कृतिभित्र प्रवेश गरिन्छ र त्यसमा पाइने तत्त्वहरूको पहिचान, स्पष्टीकरण, पारिभाषीकरण र विषयवस्तुका भिन्न अंगहरू छुट्याउने काम हुन्छ । उदाहरणका लागि कृतिका विषयवस्तु, सहभागी पात्रहरू, वक्ता, परिवेश, मूल विचार र सहयोगी विचार पहिचान गर्ने, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कारहरूका ढाँचाप्रति सचेत रहने र तिनलाई वर्गीकरण गर्ने काम यसमा हुन्छ । यो समालोचनाका लागि आधारभूत सामग्री भएकाले यसलाई कृतिमै चिनो लगाएर, टिप्पणी लेखेर वा आवश्यक भए बुँदाहरूमा टिपोट गरेर राख्नु राम्रो हुन्छ । यसलाई केही आधारभूत प्रश्नको उत्तरका रूपमा राख्न सक्यो भने समालोचना लेख्ता आवश्यक कुरा नछुट्ने र उही कुरा नदोहरिने भएकाले निकै सजिलो पर्छ ।

३.३ व्याख्या :

व्याख्या भनेको विश्लेषणका क्रममा पहिचान गरेका तत्त्वहरूलाई समग्र कृतिका सन्दर्भमा हेरेर तिनको अर्थगत महत्त्व वर्णन गर्ने काम हो । लेखकले दिन

चाहेको कृतिको अर्थ पात्र, परिवेश, घटना, प्रतीक, बिम्ब वा केमार्फत् सम्प्रेषण गरेको छ भन्ने कुरालाई यसमा खुलस्त पारेर लेखिन्छ । पात्रले के कुरा देखाएको छ, कसको प्रतिनिधित्व गरेको छ, परिवेशबाट के स्पष्ट हुन्छ, प्रतीक, बिम्ब वा अलंकारले कृतिका कुन पक्षलाई उद्‌घाटन गरेका छन् आदि कुराको खोलुवा नै व्याख्या हो । के कुरा कसरी हुन्छ भन्ने जानकारी दिनु, कसैप्रति व्यङ्ग्य गर्नु, भावनाको प्रदर्शन गर्नु आदि अनेकौँ पक्षहरू यस्तो व्याख्यामा आउँछन् । यस क्रममा महत्त्वपूर्ण र उपयुक्त पङ्क्तिहरू उद्‌धृत गरेर तिनलाई पुष्टि गर्नु पनि आवश्यक पर्छ । कृतिका तत्त्वहरूको तुलना पनि यसमा गर्न सकिन्छ ।

३.४. मूल्याङ्कन :

दोस्रो र तेस्रो तहमा गरिएको विश्लेषण र व्याख्याका आधारमा कृतिको के कुरा किन प्रभावकारी छ भन्ने कुरा यस तहमा उद्‌घाटन गरिन्छ । यसका लागि लेखकले दिएका तर्कहरू कति मौलिक छन्, कति सान्दर्भिक, कति पूर्ण र कति प्रभावकारी छन् भनी निर्णय दिनुपर्छ । ती सबैको समष्टिमा कृतिको सार कति तीक्ष्ण रूपमा पाठकसमक्ष सम्प्रेषण भएको छ, त्यसले पाठकलाई कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने मूल्याङ्कन यसमा आवश्यक छ । यसको आधार बुँदा ३.१, ३.२ र ३.३ नै हुनु पर्छ, अन्यथा त्यस्तो मूल्याङ्कन बलियो र विश्वसनीय हुँदैन । मूल्याङ्कनका लागि समालोचकले प्रयोजन अनुसार सामाजिक नैतिकता/व्यक्तिगत अभिरूचि/यथार्थ चित्रण/सौन्दर्यशास्त्र आदि कुनै आधारहरू लिन सक्छ । यी आधार अनुसार एउटै कृतिको मूल्याङ्कन पनि फरक फरक हुन सक्छ । यसमा दिइएका पहिला तीनओटा आधारहरू आवधिक र परिवर्तनशील भएकाले तिनमा आधारित मूल्याङ्कन क्षणिक हुन सक्छ तर

यहाँ सिर्जनात्मक लेखनजस्तै सिर्जनात्मक पठनको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण छ । जब हाम्रो दिमाग श्रम र आविष्कारतिर दृढतापूर्वक लहसिन्छ, हामीले पढ्दै गरेका कृतिका पानाहरू विविध सङ्केतहरूका कारण चमकदार देखिन थाल्छन् अनि हरेक वाक्यले दोहोरो सार्थकता प्राप्त गर्दछ र सर्जकप्रतिको हाम्रो सोच जगत्‌व्यापी बन्न पुग्छ ।
– राल्फ वाल्डो इमर्सन

सौन्दर्यशास्त्रीय आधारले कृतिको कलात्मकतालाई महत्त्व दिने हुनाले यसमा तटस्थता र समयगत प्रभावकारिता बढी हुन्छ । सौन्दर्यशास्त्रीय आधारमा कृतिको संरचनागत सुसम्बद्धता, सामग्रीको क्रमबद्धता, आंगिक अनुपात, विषय र शैलीको सन्तुलन, मानवीय उपयोगिता आदि पर्छन् । मानवीय उपयोगितालाई कृति मूल्याङ्कनको आधार बनाउनेहरूमध्ये अहिले दुई खालका समालोचकहरू चर्चित छन् : (१) गरिब वर्गको मुक्तिका लागि सहयोगी साहित्यको अपेक्षा गर्ने मार्क्सवादी (प्रगतिवादी) समालोचक, र (२) मानसिक रोगको उपचारमा सहयोगी साहित्यको अपेक्षा गर्ने फ्रायडवादी । यीबाहेक कृतिभित्रको अत्यधिक भाषिक खेल, विचारको द्वन्द्व, पाठमिश्रण, आत्मव्यङ्ग्य, जादूयथार्थ र अर्थगत सन्दिग्धताको अभिव्यक्तिलाई उच्चस्तरको कृति मान्ने विनिर्माणवादी मूल्याङ्कन पनि अहिले प्रचलनमा छ ।

कृतिको समालोचना गर्ने क्रममा निम्नलिखित र यस्तै प्रकारका अन्य प्रश्नहरूको एक वाक्य वा पदावलीका रूपमा उत्तर दिनु उपयुक्त हुन्छ, जस्तै :

- रचनाको शीर्षक, विधा, समस्या के हो ?
- रचनाको संरचना कस्तो छ ? (इतिवृत्त, वर्णन, पात्रको भाषण, नाटकीय, ...)
- त्यसमा कुन रचनात्मक तत्त्व प्रबल देखिन्छ ? (परिचय, भावको पुनरावृत्ति, कार्यको विकास, चरम, उपसंहार)
- भाषाका क्रिया, नाम, विशेषण आदि छनोट गर्न लेखकले कुनै विशेष मनस्थिति सिर्जना गरेका छन् ?
- रचना पढ्दै जाँदा कस्तो स्वर पाइन्छ ? (सकारात्मक, नकारात्मक, व्यंग्यात्मक, स्वच्छन्द, दुःखदायी, प्रफुल्लता.)
- पात्रलाई अद्वितीय बनाउने कुनै घटना, विशेषता छन् कि ?
- लयात्मक ढाँचा कस्तो छ ? (गद्यमय, छिरलिएको, छन्दमय, अनुप्रायमय, निर्मित लय...)
- ऐतिहासिक, मिथकीय, सांस्कृतिक, राजनीतिक वा अन्य कुनै कलात्मक पूर्वसन्दर्भको प्रयोग भएको छ ?

- रचनाको प्रयोजन के हो ? (जानकारी दिनु, आग्रह गर्नु, प्रभाव पार्नु, तर्क गर्नु, चुनौती दिनु...)
- पाठकबाट लेखकको अपेक्षा के छ ? (बुझ्ने, त्यसबारे सोच्ने, विश्वास गर्ने वा क्रियात्मक हुने)
- रचनामा लेखकीय मूल्य केमार्फत् उद्घाटन गरिएको छ ? (अनुभूति, विश्वास, अनुभव)
- रचनाको सन्देश के हो ?
- विषयवस्तु कति स्पष्ट, रूचिकर, वास्तविक देखिन्छ ?
- लेखकले रचनामा विशेष शैलीगत छाप छाडेको छ ?
- रचनाका कुराहरू आपसमा बाझेका छन् कि ?
- विषयको छनोट वस्तुपरक र पूर्वाग्रहविहीन छ ?
- उठान गरिएको समस्याको समाधान कसरी भएको छ ?
- कथानकको सिलसिला कसरी भिन्न तुल्याइएको छ ? (पूर्वदीप्ति, निरन्तर क्रमभङ्गता...)
- समाख्यानमा कुनै विशिष्टता छ ? (सीमित आत्मानुभूति, सर्वदर्शी, पात्रको चेतनाप्रवाह, स्मृति, सम्बोधन...)
- संवादमा कथ्यभाषा, मिश्रित स्वरूप, स्थानीय रङ्गको प्रबलता छ ?

कविता र निबन्ध रचनाबाट उपलब्ध हुन सक्ने उपर्युक्त र यस्तै प्रकारका अन्य प्रश्नहरूका उत्तरको सामान्य नमूना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ, जसबाट समालोचनाको आधारभूत सामग्री प्राप्त हुन्छ र समालोचना लेखन अघि बढाउन सजिलो पर्छ :

नमूना– १ (कविता)

मनप्रसाद सुब्बाको 'देश चिनाउँदै...' कविता विश्लेषणका लागि सामग्रीहरू यसप्रकारका छन् :

१. प्रारम्भिक

कविताको समस्या : स्वदेशको पहिचान

- कविता पढ्दै जाँदा कविमा प्रफुल्लता पाइन्छ र पाठकमा त्यसले सकारात्मक सोच विकसित गर्छ ।
- पात्रलाई अद्वितीय बनाउन अस्वाभाविक उत्तरहरू आयोजना गरिएको छ र त्यसबाट वक्ताको भावुकता देखिन्छ ।
- कविताको प्रयोजन प्रश्नकर्तालाई चुनौती दिएर पाठकलाई प्रभाव पार्नु रहेको (लेखकीय पृष्ठभूमिलाई उपयोग गर्दा दार्जिलिङमा अन्य भारतीय जातिबाट नेपाली हेपिने प्रसङ्गमा यसको ध्वनि बुझ्न सकिने)
- स्वदेशबारे अविचलित धारणा प्रकट गरी कविताबाट पाठकलाई विश्वस्त पार्न खोजिएको छ ।
- लेखकीय मूल्य अनुभूतिमा आधारित र 'जस्तालाई तस्तै' हुनाले चित्तबुझ्दो छ ।

कविताको सन्देश : हरेक जाति आफू बाँचेको भौतिक र सांस्कृतिक धरातलमा आस्था र विश्वास छ भन्ने विचार दिनु ।

देश चिनाउँदै ...

\- मनप्रसाद सुब्बा

उसले मेरो देशको मानचित्र हेर्न माग्यो ।
मैले एउटा पिपलको पात देखाइदिएँ ।
ऊ छक्क पर्‍यो ! मैले भनेँ-
'मुटुजस्तै छैन र यो ?'

अनि उसले मेरो देशका
सीमानाहरू जान्न चाह्यो ।
मैले टाढामा उडिरहेका चराहरू
देखाइदिएँ ।

मेरो देशको इतिहास सोध्दा
जबाफमा उसलाई मैले
माटो र पानीको इतिहास सोधेँ ।

उसले मेरो देशको गीत सुन्न चाह्यो ।
मैले भनेँ- सुन्नू बिहानै भाले बासेको
परेवाहरू घुरेको अनि पानी झमझम
परेको
नानीहरू रोएको/फेरि नानीहरू नै
हाँसेको ।

जब उसले मेरो देशका
आस्थाहरू बुझ्न खोज्यो
मैले उसलाई प्रेमका कथाहरू सुनाइदिएँ ।

(अक्षर अर्केष्ट्रा कवितासङ्ग्रहबाट)

- कविताको विषयवस्तु वास्तविक, स्पष्ट र रूचिकर हुनुका साथै यसले नवीन कल्पनाको सम्भावना पनि बोकेको छ ।

२. कविताका सहभागीहरू

- यस कविताका दुई पात्र कोको हुन् ? (म : गाउँले वक्ता र ऊः आगन्तुक प्रश्नकर्ता)
- तिनीहरूको सम्बन्ध ? : अपरिचित
- ती दुईका बीच कस्तो मानसिकता पाइन्छ ? : वक्ता भावुक र आगन्तुक आश्चर्यचकित
- तिनीहरू कहाँ छन् ? : खुल्ला चौपारीमा (पिपलको पात र टाढा उडिरहेका चराहरू देखाइदिएकाले)

३. आलङ्कारिकता

प्रकृतिबाट लिइएका बिम्बहरू : मुटुजस्तो पिपलको पात, स्वतन्त्र उडिरहेका चराहरू, माटो, पानी (दृश्य), भाले बासेको, परेवाहरू घुरेको, झमझम पानी परेको, नानीहरू रोएको/हाँसेको (ध्वनि), संस्कृतिबाट लिइएको बिम्ब : प्राचीन प्रेमका कथा (लोककथा)

अलङ्कार : मुटुजस्तै (उपमा), सबै देखाइएका बिम्बहरू रूपक अलंकार बनेका छन् (पिपलको पातमा मानचित्र, टाढा उडिरहेका चराहरूमा सीमाना आदि आरोप गरिएकाले)

वनस्पति (पिपलको पात) बाट प्रारम्भ भएर भौतिक पदार्थ (माटो र पानी), पक्षी (भाले, परेवा), बालबालिक (नानीहरू) हुँदै मान्छेले सिर्जना गरेका लोक, मिथक आदि प्रेमकथामा टुङ्गिएको

अस्वाभाविक प्रयोग (टाढामा) : टाढा आकाशमा, परतिर, निकै टाढा क्षितिजमा आदि अर्थ दिन विचलन गरिएको सबै बिम्बहरू अनुभूति र भावनासित सम्बद्ध

४. संरचना

- गाउँले वक्ताले एकल उत्तर इतिवृत्तका रूपमा दिएको र काल्पनिक श्रोतालाई सुनाएको (मञ्चमा नदेखिने प्रश्नकर्ता भएकाले)

- वक्ता भावावेगमा आएर उत्तरहरू दिइरहेको
- प्रश्नहरू एकपछि अर्को रूपमा नयाँ नयाँ पक्षहरूमा केन्द्रित र उत्तरहरू पनि नयाँ ढङ्गका
- देशको गीतका रूपमा देखाइएका बिम्बहरूमा शृङ्खला नै पाइने हुनाले त्यसमा कवि भावुकताको उपल्लो चुलीमा पुगेको देखिने,
- नानीहरूको रूवाइ र हँसाइलाई केन्द्रमा राखिएको (मुटुको महत्त्व, चराको स्वतन्त्रता, भालेको निर्भीकता, माटो र पानीको दह्विलो भौतिक आधार, परेवाहरूको सन्तुष्टि, पानीको झमझममा हुने अतीतको स्मरण (नोस्टाल्जिया) नानीहरूकै अतीत, वर्तमान र भविष्यसँग जोडिएका छन् र प्रेमकथा पनि तिनैले सुन्ने-सुनाउने हो ।)
- यसमा तार्किक संरचना पाइन्छ किनभने देशको मानचित्र, सीमा, इतिहास, गीत र आस्थासित सम्बन्धित प्रश्नमा क्रमशः अविश्वसनीय लाग्ने वस्तुमा उत्तरहरू आरोप गर्दै आरम्भ भएको कविताका पछिल्ला अनुच्छेदहरूमा पाइने उत्तरहरूमा श्रोता विश्वस्त हुँदै जान्छ र ती भावुक उत्तरहरूबाट सन्तुष्टि पनि प्राप्त गर्छ ।
- प्रश्नकर्ताले इतिहास सोध्दा वक्ताले पुनः प्रश्न गरेको छ र त्यसबाट वक्ताको इतिहास असन्दिग्ध रूपले प्राचीन रहेको देखिन्छ ।

५. लय

- गद्यलय, क्रियापदमा समानान्तरता (माग्यो... देखाइदिएँ, चाह्यो... देखाइदिएँ, खोज्यो... सुनाइदिएँ आदि) बाट वक्ताको आत्मविश्वास प्रकट भएको
- शृङ्खलित रूपमा उस्तै असमापक क्रियाको प्रयोग (बासेको, घुरेको, परेको, हाँसेको...) बाट अनुभूतिको निरन्तरता देखाइएको
- चारओटा अनुच्छेदमा 'उसले' सर्वनाम पुनरावृत्त, यसबाट विषयलाई एकीकृत गर्न मद्दत पुऱ्याएको
- उल्लिखित बुँदाहरूबाट मनप्रसाद सुब्बाको 'देश चिनाउँदै...' कविताको कृतिपरक समालोचना गर्न सकिन्छ ।

नमूना – २ (निबन्धांश)

श्लेषमान्तक वनभित्र

– दुर्गाप्रसाद भण्डारी

प्रिय मृदुलिका,

ग्रिक पुराणमा मेडुसा नाम गरेकी एक राक्षस्नी छ । मृत्युलोकका निवासीहरूको आँखा मेडुसाको आँखासित जुध्यो भने उनीहरू पाषाण अथवा ढुङ्गामा परिणत हुन्छन् । तिमी र म बसेको समाज पनि एक प्रकारको मेडुसा हो । हाम्रो समाज हामीलाई ढुङ्गा बनाउन खोज्छ । त्यसैले समाज र व्यक्तिमा निरन्तर अदृश्य युद्ध भई नै रहन्छ । विरोधमा बोल्दै छु म तिमीसित । व्यक्तिहरूबाट निर्मित समाज ती व्यक्तिहरूका लागि मेडुसाको काम गरिरहेको हुन्छ । समाज एक भाववाचक संज्ञा हो, समाज तिमी कहीँ पनि पाउँदिनौ, भिड मात्र पाउँछ्यौ । समाज त हाम्रो धारणा हो, हाम्रो मान्यता हो, हाम्रो व्यवस्था हो । तैपनि आफ्नै धारणासित हामीहरू त्रस्त छौँ । भिडको आडमा हरेक व्यक्ति साहसी हुन्छ, कायर पनि साहस देखाउँछ । किनकि भिड मान्छेलाई बुद्धिहीन बनाइदिन्छ । जति जति बुद्धिहीनतामा वृद्धि हुन्छ, त्यति त्यति साहसमा पनि वृद्धि हुन्छ । त्यसैले त रणक्षेत्रमा सबै साहसी हुन्छन्, विद्यार्थीहरू भिडमा साहसी हुन्छन् । नेपोलियन बोनापार्टको नाम नै साहस र शौर्यको नाम हो । उसको युद्ध क्षेत्रको साहस घरमा आफूभन्दा बाह्र वर्ष जेठी पत्नी जोजेफाइनको सामुन्ने कायरता, आत्मसमर्पणमा परिणत हुन्थ्यो ।...

व्यक्तिबाट बनेको भिडले व्यक्तिलाई विवेकहीन बनाइदिन्छ, बहादुरीको भ्रान्ति दिन्छ, सजीव, जीवन्त व्यक्तिलाई ढुङ्गा बनाइदिने प्रयासमा रहन्छ । हाम्रो प्रेमपूर्ण अस्तित्वलाई समाज स्वीकृति दिन चाहँदैन । जहाँ जहाँ घृणा, वैमनस्य, विपन्नता हुन्छ, त्यहाँ त्यहाँ समाजलाई केही प्रशन्नता आउँछ । जहाँ प्रेम हुन्छ त्यहाँ समाज ढुङ्गा फ्याँक्छ, सकेसम्म सक्रियलाई ढुङ्गामा रूपान्तरण गरिदिन्छ । यहाँ जिउनुका लागि साहस भएर मात्र पुग्दैन, दुस्साहस पनि चाहिन्छ । तिम्रो र मेरो टक्कर प्रत्येक पल त्यही मेडुसासित भइरहनेछ, जो कहिले राजनीतिज्ञहरूको रूपमा, कहिले पत्रकारहरूको रूपमा, कहिले पुरोहितको भेषमा, कहिले फुर्सद पाएका बुद्धिजीवीहरूको रूपमा, कहिले आफ्नै निकटस्थहरूको रूपमा विभिन्न भेषभूषामा प्रकट हुनेछन् ।

(मृगस्थली निबन्धसङ्ग्रहबाट)

दुर्गाप्रसाद भण्डारीको 'श्लेषमान्तक वनभित्र' निबन्धांश विश्लेषणका लागि प्रारम्भिक बुँदाहरू

रचनाको प्रकार ? : आत्मपरक निबन्ध

निबन्धको समस्या ? : प्रेममा समाजले खेल्ने नकारात्मक भूमिका

रचनाको संरचना ? : पात्रको पत्रात्मक भाषण

- त्यसमा कुन रचनात्मक तत्त्व प्रबल देखिन्छ ? : उपसंहार भाग, जसमा प्रेमिल पक्षहरू विभिन्न भेषमा देखिने मेडुसारूपी समाजसित टक्कर भइरहने कुरा बताइएको छ ।
- भनाइको तरिका कस्तो छ ? : प्रतीकात्मक (प्रेमको जीवन्ततालाई ढुङ्गामा रूपान्तरण गर्ने कुरालाई केन्द्रमा राखिएकाले)
- भाषाका क्रिया, नाम, विशेषण आदि छनोट गर्न लेखकले कुनै विशेष मनस्थिति सिर्जना गरेका छन् ? : सम्बोधक पुरूष र सम्बोधित स्त्रीका बीच प्रेमसम्बन्ध समाजबाट अस्वीकृत हुने र त्यसमा डटेर समाना गर्ने मनस्थितिमा रहेका
- रचना पढ्दै जाँदा कस्तो स्वर पाइन्छ ? : समाजप्रति नकारात्मक र व्यंग्यात्मक
- पात्रलाई अद्वितीय बनाउने कुनै घटना, विशेषता छन् कि ? : वक्ता पात्रको ज्ञान, दर्शन, अनुभव, अडान निकै सूक्ष्म र उदार देखिने हुनाले ऊ विशिष्ट छ ।
- लयात्मक ढाँचा कस्तो छ ? : सुललित गद्यमय
- ऐतिहासिक, मिथकीय, सांस्कृतिक, राजनीतिक वा अन्य कुनै कलात्मक पूर्वसन्दर्भको प्रयोग भएको छ ? : मान्छेलाई पाषाण बनाइदिने ग्रिक पुराणकी पात्र मेडुसा र युद्धक्षेत्रमा साहसी तर घरमा निरीह फ्रान्सका सम्राट् नेपोलियन बोनापार्ट
- रचनाको प्रयोजन के हो ? : समाजलाई अस्वीकार गर्न मृदुलिकालाई आग्रह गर्नु र उदाहरणबाट प्रभाव पार्नु

- पाठकबाट लेखकको अपेक्षा के छ ? : त्यसबारे सोच्ने र काम गर्ने
- रचनामा लेखकीय मूल्य केमार्फत् उद्‌घाटन गरिएको छ ? : विश्वास र अनुभव
- रचनाको सन्देश के हो ? : भिडको वास्ता नगरी स्वविवेकलाई प्राथमिकता दिनु उपयुक्त
- विषयवस्तु कति स्पष्ट, रूचिकर, वास्तविक देखिन्छ ? : स्पष्ट, उदाहरणबाट रूचिकर र वास्तविक
- लेखकले रचनामा विशेष शैलीगत छाप छाडेको छ ? : व्यापक दृष्टान्त प्रस्तुत गरेर आफ्ना तर्क पुष्टि गर्ने शैलीगत प्रभाव छ ।
- रचनाका कुराहरू आपसमा बाझेका छन् कि ?: छैनन्, सुसम्बद्ध छन् ।
- विषयको छनोट वस्तुपरक र पूर्वाग्रहविहीन छ ? : समाजसँग संघर्ष गरेरै व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्व राख्ने विषयवस्तुको छनोट यसमा वस्तुपरक र पूर्वाग्रहविहीन देखिन्छ । आख्यानेतर साहित्य तथ्यमूलक हुने हुनाले यी कुरा खोज्नु जरूरी हुन सक्छ :
  - पुस्तकले कुन कालखण्डको चित्रण गर्छ ? : वर्तमान
  - वर्णित विषयलाई कसरी पुष्टि गरिएको छ ? : पौराणिक, ऐतिहासिक र वर्तमान अनुभवका उदाहरणहरूबाट
  - यसमा प्रयुक्त प्रमुख स्रोतहरू केके हुन् र तिनको आधिकारिकता के हो ? : स्रोत ग्रिक पुराण, युरोपको इतिहास र लेखकका अनुभवहरू हुन् र तिनमा आधिकारिकता छ ।
  - मिति, स्थान वा व्यक्तिको उल्लेखमा कति वास्तविकता र बुद्धिमत्ता देखिन्छ ? : स्थान र व्यक्तिको नाममा स्पष्टता रहेको छ ।
  - नक्सा, सूची वा परिशिष्टको प्रयोगलाई पुष्टि गर्ने कार्य कसरी भएको छ ? : यी कुरा यसमा आएका छैनन् ।
- समस्याको समाधान कसरी भएको छ ? : समाजसँग निरन्तर जुध्ने दुस्साहस भएमा मात्रै प्रेमको मूल्य पाउन सकिन्छ ।

उल्लिखित प्रकारका बुँदाहरूको उपयोग गरी दुर्गाप्रसाद भण्डारीको 'श्लेषमान्तक वनभित्र' निबन्धको समालोचना गर्न सकिन्छ । अन्य रचनाको समालोचना गर्ने प्रक्रियामा सहजीकरणका लागि यसै कार्यपत्रको अन्त्यमा दिइएको कार्यशाला पत्र उपयोग गर्न सकिन्छ ।

४. निष्कर्ष

समालोचना ज्ञानात्मक, बौद्धिक र विवेकपूर्ण लेखन भएकाले यसको प्रयोगमा केही आत्मपरक नियन्त्रण र सैद्धान्तिक आग्रह देखिनु स्वाभाविकै हो । यस लेखमा पनि प्रयोगात्मक समालोचनालाई आधार बनाइएकाले पद्धतिमा केही लेखकीय नियन्त्रणहरू देखिन्छन् तर नवीनता अभिमुख समालोचकका लागि भने तिनमा पनि सिर्जनात्मकताका प्रशस्त सम्भावनाहरू रहन्छन् । समालोचनाको आधार एउटा कृति भए पनि त्यसका एकाइहरूबाट अनेकौँ अर्थहरू उत्पादन गर्न सकिन्छ र विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा राखेर तिनको मूल्य निर्धारण गर्न सकिन्छ । त्यसैले समालोचना कार्यलाई अति कृत्रिम, तथ्याङ्कबहुल र निर्देशित अनुलेखनका रूपमा मात्र प्रयोग गरिनु हुन्न, बरू यसमा बहुल ज्ञान र विविध संरचनात्मक सम्भावनाहरूको खोजी एवम् उपयोग गरिनुपर्छ । साहित्यिक सिर्जना र तिनमा निहित सौन्दर्यको प्रशंसाका क्रममा विकसित विभिन्न वाद, सिद्धान्त र पद्धतिहरूले सदियौँदेखि हाम्रो अभिरूचिलाई फरक-फरक दिशातिर आकर्षित गरिरहेका छन् । सबै विधाका साहित्यको समालोचनालाई यसै प्रक्रियाबाट अघि बढाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- एटम, नेत्र. २०६७. *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना.* काठमाडौँः एकता बुक्स ।
- त्रिपाठी, वासुदेव. २०६६. *साहित्य-सिद्धान्तः शोध तथा सृजनविधि.* काठमाडौँः पाठ्यसामग्री पसल ।
- "फिक्सन यान्ड नन-फिक्सन". वेब—फेब्रुअरी १०, सन् २०१२

- http://wiki.answers.com/Q/What_are_the_features_of_fiction_and_non_fiction#ixzz1QWFkWR3G
- बार्नेट, सिल्भान र विलियम ई. काइन. *अ सर्ट गाइड टू राइटिङ अबाउट लिटरेचर.* नाइन्थ इडि. न्यू दिल्लीः डोर्लिङ किन्डर्स्ली (इन्डिया) लिमिटेड, सन् २००६ ।
- भण्डारी, दुर्गाप्रसाद. *मृगस्थली.* काठमाडौँः गणेशमान सिंह अध्ययन प्रतिष्ठान, २०५७ ।
- मिलर, वाल्टर जेम्स. *हाउ टू राइट बुक रिपोर्ट्सः एनालाइजिङ यान्ड इभ्यालुएटिङ फिक्सन, ड्रामा, पोइट्री, यान्ड नन-फिक्सन.* न्यू योर्कः आर्को पब्लिकेसन, सन् १९८४ ।
- ली, जोन. सन् १९९७. *क्रिटिकल रिडिङः अ गाइड.* वेब ृफेब्रुअरी १४, सन् २०१२
- http://www.brocku.ca/english/jlye/criticalreading.php
- सुब्बा, मनप्रसाद. *अक्षर अर्केष्ट्रा.* सिक्किमः निर्माण प्रकाशन, २०६१ ।

कार्यशाला पत्र

समूह : .... विधा : .... शीर्षक : ....

समूहका सदस्यहरू : ....

..

१. सबैभन्दा पहिले दिइएको रचना राम्रोसँग दोहोऱ्याएर पढ्नुहोस् । दोहोऱ्याउँदा आवश्यक शब्द/शब्दावलीमा रेखाङ्कन गर्दै जानुहोस् । पृष्ठभूमिका रूपमा त्यस रचनाको विश्लेषणका लागि आवश्यक पर्ने साहित्यिक शब्दावलीको खेस्रा तयार पार्नुहोस् ।

२. रचनाको शीर्षक र मुख्य पाठका बीचमा सामञ्जस्य पहिल्याउनुहोस् । पहिलो अनुच्छेदमा पाइने समस्याको गाँठो पत्ता लगाउनुहोस् ।

३. रचनाका बारेमा नमूनामा देखाइएजस्तै गरी प्रश्नहरूको अति संक्षिप्त उत्तरहरू तयार पार्नुहोस् । यी उत्तरहरू नै तपाईंका समालोचनाका सामग्री हुन् ।

४. उत्तरहरूका रूपमा रहेका बुँदाहरूलाई प्रारम्भ, मध्य र अन्त्य कहाँ राख्ने अनि तिनलाई कुन क्रममा मिलाउने भनी वर्गीकरण गर्नुहोस् । उक्त बुँदालाई पुष्टि गर्ने रचनाको पङ्क्ति पनि सङ्केत गर्नुहोस् । प्रस्तुत कार्यशाला प्रयोजनका लागि आदि (परिचय खण्ड) एक अनुच्छेद, मध्य (विश्लेषण र व्याख्या खण्ड) चार–छ अनुच्छेद र अन्त्य (मूल्याङ्कन वा निष्कर्ष खण्ड) एक अनुच्छेद गर्दा उपयुक्त हुन सक्छ ।

५. कविता वा निबन्धमा कुनै विषयवस्तुमाथिको अनुभूति, भावना वा विचार महत्त्वपूर्ण हुन्छ र कविले त्यस मूल तत्त्वलाई केमार्फत् अभिव्यक्त गरेको छ भन्ने देखाउनु नै समालोचकको काम हो, त्यस तत्त्वलाई व्याख्या गर्नुहोस् ।

सर्वप्रथम सचेत हुनुहोस् :
एरिस्टोटलले सर्वप्रथम प्रतिपादन गरेको समालोचना शब्दले दिने अर्थ "उपयुक्त ढङ्गले मूल्याङ्कन गर्ने आधार" नै हो र त्यसको सबैभन्दा सजिलो कार्य भनेको तार्किक पाठकलाई आह्लाद दिन सक्ने गरी कृतिका महानताहरूको अवलोकन गर्नु नै हो ।

- जोन ड्राइडेन

६. कथा वा नाटकमा विषयवस्तुका अनुभव, अनुभूति वा विचारलाई तार्किक अनुक्रममा राखिएको हुन्छ र पाठकलाई चित्त बुझाउन खोजिएको हुन्छ र निबन्धकारले त्यो मूल तत्त्वलाई कस्ता दृष्टान्त वा तर्कलाई संवाद वा वर्णनका शृङ्खलामा उनेर पुष्टि गर्न सकेको छ भन्ने देखाउनु नै समालोचकको काम हो, त्यस तत्त्वलाई व्याख्या गर्नुहोस् ।

७. रचनामा तर्कको मौलिकता, आश्चर्यजनक अनुभव वा निकै घत लाग्ने सन्दर्भ केन्द्रीय सारवस्तुसँग कसरी जोडिएको छ भनी देखाउनुहोस् ।

८. रचनामा समस्याको समाधान कसरी खोजिएको छ, मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।

९. निष्कर्षका रूपमा उक्त रचनाको समग्र अध्ययनबाट आफूले प्राप्त गरेको निजी प्रतिक्रिया पनि समावेश गर्नुहोस् ।

१०. लेखनका क्रममा अपनाउनु पर्ने प्राथमिक क्रियाकलापहरू :

- लेखनमा पूर्ण वर्तमान काल प्रयोग गर्ने ।
- प्रथम पुरूष र द्वितीय पुरूष सर्वनामहरू प्रयोग नगर्ने अनि पात्रलाई पाठभरि नै उही सामान्य आदरमा राख्ने ।
- आफ्ना तर्फबाट रचनाको सारांश नदिने, साहित्यिक शब्दावलीमा त्यसलाई विश्लेषण गर्ने ।
- अनुच्छेदको प्रारम्भमा नै कृतिका बारेमा दिन खोजेको अर्थपूर्ण भनाइ (सार वाक्य) राख्ने ।
- एकभन्दा बढी पङ्क्तिमा भए कविताका उद्धृतांश छुट्टै अनुच्छेदमा राख्ने र अनुच्छेदमै राख्ता उद्धरण चिन्ह दिने ।
- अन्य सामग्रीबाट कुनै सन्दर्भ दिनु परे आफ्नो दृष्टिकोणलाई पुष्टि गर्न वा खण्डनका लागि मात्र उपयोग गर्ने तर निष्कर्षमा सन्दर्भ वा उदाहरण नदिने ।

११. तपाईंलाई दिइएको रचनाको रचनाकार को होला ?

१२. सफल समालोचक बन्नलाई तपाईंमा कुन-कुन पक्ष बलियो हुनुपर्ने ठान्नुभयो त ? प्राथमिकता क्रममा लेख्नुहोस् :

(१) .... (२) ...., र (३) ....

कार्यशालामा अभ्यासका लागि कविता

सूर्यलाई
भाले बासिसक्यो
चराहरू काममा निस्किसके

कुचाले बढार्न थालिसक्यो
धारामा पानी आउन आउन थाल्यो
झ्यालहरू उघ्रिसके

खर्पन काँधमा राखिइसक्यो
पुस्तकका पानाहरू पल्टन थाले
पैतलाहरू सडकमा उत्रिसके

शब्दहरू उच्चरित भइसके
रक्तले शपथ लिइसक्यो
प्रतीक्षा सकिन सकिन लाग्यो

जाग सूर्य
सूर्य जाग
मभित्रको सूर्य
मबाहिरको सूर्य
अब तिमी पनि जाग
बिहान भइसक्यो

❑❑

बालसाहित्यको सम्पादन

भिक्टर प्रधान

१. सम्पादन के हो ?

सम्पादनको शाब्दिक अर्थ कुनै पनि कुरा प्रकाशन वा सार्वजनिक गर्नअघि भएका गल्ती सच्याउने र कति कुरा राख्ने वा झिक्ने अर्थात सार्वजनिक गर्ने भन्ने निर्णय गर्नु हो । यसको शाब्दिक अर्थगत परिभाषाबाट रचनाको सम्पादन प्रथमतः लेखक स्वयम्रूबाट हुने प्रकृति ध्वनित हुन्छ तर पारिभाषिक रूपमा भने यसरी लेखक स्वयम्ले गरेको यस्तो निर्णयलाई सम्पादन भनिँदैन यद्यपि यो सम्पादनको प्राकृतिक पहिलो चरण हो । यसलाई सम्पादन नभनिनुको कारण के हो भने यो लेखक वा सर्जकको सिर्जनाको अनवरत क्रमको उसको तर्फको अन्तिम स्टोक वा टच हो र यसपछि मात्र उसको सोचको अभिव्यक्तिले पूर्णता पाएको अर्थात सिर्जना पूर्ण भएको मानिन्छ र प्रकाशनको लागि प्रयत्न हुन्छ । यसलाई परीक्षार्थीको उत्तर पुस्तिकसित तुलना गर्दा सजिलोसँग बुझिन्छ । परीक्षार्थीले उत्तर पुस्तिकामा प्रश्नहरूका उत्तर लेखिसकेर पर्यवेक्षकलाई उत्तर पुस्तिका दिनुअघि सरसर्ती आफ्नो लेखाइलाई दोहोऱ्याएर गल्ती सँच्याइसकेपछि उत्तरपुस्तिका बुझाएको जस्तो हो । त्यसपछि उत्तर पुस्तिका परीक्षण आदि प्रक्रिया भए जस्तै बालसाहित्य कृतिको पनि अनेक प्रक्रियाबाट गुज्रेर प्रकाशन हुन्छ र त्यस गुज्राइका अनेक प्रक्रियामा सम्पादनका अनेक तह रहेका हुन्छन् । त्यसैले लेखक वा सर्जकको अन्तिम स्टोक वा टचलाई दोहोऱ्याइ वा revision भनिन्छ सम्पादन भनिँदैन, यद्यपि यो सम्पादनको पहिलो क्रम नै हो र लेखन परिमार्जनको काम यहीँ बिट मारिन्छ भने यो सम्पादन पनि हो । परन्तु परिभाषागत रूपमा यो सम्पादन कार्य होइन त्यस कारण यस्तो काम गर्नेलाई सम्पादक भनिँदैन, अर्थात लेखक स्वयम् सम्पादक हुन सक्दैन । तथापि सहलेखन छ भने चाहिँ सहलेखक मध्येको कुनै व्यक्ति सम्पादक पनि हुनसक्छ ।

२. लेखक स्वयम् किन सम्पादक हुन सक्दैन ? सम्पादन कसले गर्छ ?

माथिको भनाइबाट सर्जक स्वयम् सम्पादक हुन नसक्ने विधान जनिन्छ । यस्तो किन भएको हो भने पुस्तक प्रकाशनका चार तह – लेखक, सम्पादक, प्रकाशक, पाठकमध्ये सम्पादक लेखन र प्रकाशनबीचको एक कडी वा खुड्किलो हो । लेखक स्वयम् सम्पादक भएको खण्डमा त्यो तह नै गायब हुन्छ जुन तहमा लेखकको रचनालाई सम्पादकले पहिलो पाठक भएर पाठकको दृष्टिकोणले हेर्छ र त्यसपछिका उसका प्रतिक्रियाका अनेक तह पार गरेर मात्र उम्दो (genuine) बालसाहित्य बन्दछ । लेखक स्वयम् आफ्नो कृतिको पाठक बनेर अवलोकन गर्न सक्दैन । त्यस्तो धृष्टताको कुनै अर्थ हुँदैन, किनभने आफ्नो दोष आफैंबाट औँलिन गाह्रो छ । सम्पादनको तहमा एक वा बढी मानिसले काम गर्छन् । त्यो वा तिनीहरूबाट प्रथमतः तीन काम हुन्छः

२. क. पाठकीय दृष्टिबाट रचनाको प्रथम आवृत्ति

रचना पाठकसामु पुग्नुअघि पाठकीय नजरबाट रचना पढ्ने काम सम्पादकबाट हुन्छ । लक्षित पाठकका लागि सम्बन्धित रचना विभिन्न कोणबाट ग्रहणीय छ वा छैन, लक्षित पाठकको स्तरलाई रचना बुझ्न कहिँ कतै अप्ठेरो छ कि छ भने कहाँ कसरी छ आदि कुराको निर्क्यौल प्रथमतः सम्पादकबाट हुन्छ । यसै क्रममा रचनामा माथि र तल बाभिन गएका कुरा जस्ता लेखनका क्रममा भएका असावधानीमय गल्ती जस्ता कुरा पनि हेरिन्छन् । यसमा धेरैजसो भाषिक कुरा, विशेषतः अभिव्यक्ति अर्थात सम्प्रेषणका कुरा पर्छन् । यस हेराइमा सम्पादकले लक्षित उमेर समूहका पाठकको मनोविज्ञानको स्तरबाट रचनाको अवलोकन गर्ने काम पनि गर्छ ।

२. ख. रचनाको विधागत शिल्प (genre) का दृष्टिले प्रथम आवृत्ति

रचनामा विधागत संरचना कति निर्वाह भएको छ र त्यसमा अझ सुधार गर्नु आवश्यक छ वा छैन भन्ने दृष्टिले विधा(सिद्धान्तका आधारमा रचनाको अवलोकन गरिन्छ ।

२. ग. प्रकाशकको उद्देश्यका दृष्टिले आवृत्ति

रचना प्रकाशनमा लगानीकर्ता प्रकाशक हुने हुँदा प्रकाशनमा प्रकाशकका पनि अनेक उद्देश्य हुने गर्दछ र यसको उद्देश्य धेरै हदसम्म सम्पादकलाई थाहा हुन्छ र सम्पादकले प्रकाशकको उद्देश्य सम्बन्धित रचनाले कतिको निर्वाह गर्छ भन्ने दृष्टिले पनि रचनाको आवृत्ति गर्छ । यस सम्बन्धमा प्रकाशक के कति प्रकारका हुन सक्छन् भन्ने पनि उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

२. ग १. लेखक स्वयम् वा लेखकका आफन्त प्रकाशक

यस्ता प्रकाशनमा लेखक स्वयम्को वा लेखकको आग्रह टार्न नसकेर उसको शुभचिन्तकले लगानी गर्ने हुँदा यस्ता प्रकाशनमा प्रायः सम्पादनको तह नै लोप भएको हुन्छ । सम्पादन भए पनि अकसर भाषा सम्पादन मात्र हुन्छ ।

२. ग २. असल उद्देश्यका व्यवसायिक र समाजसेवी प्रकाशक

यसमा दुई खाले प्रकाशक पर्छन् व्यवसायिक प्रकाशक र समाजसेवामुखी प्रकाशक । यिनीहरूको उद्देश्यमा रचनाको स्तरगत उच्चता र बाल उपयोगिताको मनसाय एकै खालको भए पनि नाफा कमाउने मात्राको दृष्टिले चाहिँ दुई भिन्न हुन्छन् । दोस्रो वर्गका प्रकाशकमा थोरै नाफा पनि लिने र घाटामै प्रकाशन गर्ने दुई खाले हुन्छन् र यिनीहरू बढी समाजमुखी हुन्छन्, थोरै मात्रामा बजारमुखी पनि हुन्छन् भने पहिलो खाले प्रकाशक समाजमुखी हुँदाहुँदै पनि बढी बजारमुखी हुन्छन् ।

यस्ता प्रकाशकहरूको आ–आफ्नो दृषटिकोण र उद्देश्य हुने गर्छ । उद्देश्य पूर्तिका लागि लक्ष्य र लक्ष्य प्राप्तिका लागि योजना पनि हुने गर्दछ । सम्पादन कार्य यी दृष्टिकोण, उद्देश्य, लक्ष्य र योजनाका लागि नितान्त आवश्यक हुन जान्छ । उदहरणका लागि सिविन जस्तो संस्थाका प्रकाशनमा सडक बालबालिकालाई फोकस गर्ने लक्ष्य हुनसक्छ ।

२. ग ३. खराब उद्देश्यका व्यवसायिक प्रकाशक

यस वर्गमा बालसाहित्यको मूल मर्मको विपरीत प्रकाशकको आफ्नो

स्वोद्देश्यमूलक स्वार्थ (vested interest) प्राप्तिका लागि पुस्तक प्रकाशन हुन्छ । यस्ता कृतिमा सम्पादन पनि स्वोद्देश्यमूलक स्वार्थबाट नै प्रेरित भएको हुन्छ जसको चर्चा यहाँ प्रासङ्गिक छैन ।

२. घ लेखकको भावना र मर्मका दृष्टिले आवृत्ति

माथि उल्लेखित तीनथरी दृष्टिकोणले अवलोकन गरिसकेपछि सम्पादनका क्रममा लेखकीय भावना र मर्म के कति निर्वाह हुनसक्छ भनेर पनि नजरअन्दाज गर्नु सम्पादकीय धर्म हो, किनभने यो पक्ष नै नामेट भयो भने स्वाभिमान लेखक त्यस प्रकाशकबाट आफ्नो रचना प्रकाशन गर्न मञ्जुर हुँदैन ।

३. सम्पादक को र कस्तो हुन्छ ?

पुस्तक प्रकाशनका चार तह – लेखक, सम्पादक, प्रकाशक, पाठकमध्ये लेखक र प्रकाशकको बीचमा सम्पादक भए पनि सम्पादक प्रकाशकको माध्यमबाट स्थापित हुने हुँदा उसको झुकाउ प्रकाशकतर्फ बढी हुन्छ । सम्पादकलाई प्रकाशकको उद्देश्य थाहा हुन्छ र त्यो उद्देश्य प्राप्तिको लागि कस्तो रचना चयन वा उत्पादन गर्ने भन्ने चासो सम्पादकको हुन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि सम्पादक पूर्णतः प्रकाशकप्रति मात्र बफादार हुँदैन । ऊ प्रथमतः पाठकप्रति, द्वीतियतः प्रकाशकप्रति र तृतियतः लेखकप्रति बफादार हुन्छ ।

सम्पादकलाई प्रकाशकको उद्देश्य वा मनसाय थाहा हुनाका साथै पाठक र समाजको रूचि र प्रतिक्रिया (response), बजार तथा विश्वसाहित्यको धार (trend) को थप ज्ञान हुन्छ साथै उसमा राष्ट्रीय सामाजिक पर्यारणको अनुभूति पनि हुन्छ जस आधारमा पाठकप्रति बफादार भएर उसले पुस्तक सम्पादन गर्छ तर यो अनुभूति भने व्यक्तिनिष्ट पनि केही हदसम्म हुन्छ । यस बाहेक सम्पादकमा बालसाहित्यका विधागत सैद्धान्तिक ज्ञान र त्यससित सम्बद्ध हुन आउने (interdisciplinary) विषयको र छपाइ वा प्रकाशन माध्यमको पनि आधारभूत ज्ञानको जानकारी आवश्यक हुन्छ ।

४. लेखक र सम्पादकमा अन्तर

के लेखक चाहिँ यी कुनै पनि ज्ञानविना नै लेख्न बस्छ ?

लेखक र सम्पादकको अन्तर छुट्याउन यो प्रश्न अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । लेखकसित यी सबै ज्ञान हुनसक्छ र यदि छ भने पनि माथि उल्लेख गरिएको कारण ऊ आफ्नै रचनाको आफै सम्पादक हुन सक्दैन, अरूको रचनाको सम्पादक चाहिँ हुनसक्छ, त्यतिखेर ऊ लेखक होइन सम्पादक हुन्छ । बहुधा व्यवसायिक सम्पादकहरू सिर्जनशील सर्जकबाट बनेका हुँदैनन् किनभने सम्पादन बढी वस्तुगत हुन्छ । लेखन र सम्पादन दुई भिन्न विषय हुन् । माथि उल्लेखित क्षमताका ज्ञानी लेखकको रचना निश्चय नै उच्चकोटीको हुन्छ र त्यसमा सम्पादनको काम अत्यन्त थोर हुन्छ । त्यस कारण सुन्दर र उत्कृष्ट लेखनका लागि सम्पादकीय ज्ञान लेखकमा हुनु आवश्यक पनि छ ।

लेखन र सम्पादन दुई भिन्न प्रविधि हुन् । लेखन सिर्जना हो र सम्पादन रोगन (decor) हो । शुन्यमा सिर्जना लेखकीय धर्म हो भने सिर्जितमा शृङ्गार सम्पादन हो । सबै लेखक सम्पादक हुन सक्दैन र विपर्यय । यदि शुद्ध साहित्य सर्जक हो भने लेखकमा भावनाका उच्छ्वास, उद्वेग, उर्लाइको प्रवाहको आवेग वा अल्पवेगको सम्भावना तथा वस्तुगत लेखन (facts books आदि) को सर्जक हो भने विषयवस्तुको ज्ञानको बोझको भारी, न्यूनता वा बहकाइको सम्भावना हुन्छ । सम्पादन यी सम्भावित अति वा न्यूनताको सन्तुलनका लागि हो ।

सम्पादक रचनाको, माथि भनिए झैँ, प्रथम पाठक हो र त्यसपछि प्रथम समीक्षक हो । समीक्षक धर्म निर्वाहका लागि ऊ छिद्रान्वेषी हो र प्रकाशकको उद्देश्य प्राप्तिका लागि शङ्कालु हो । विधागत शिल्प र विषयगत (Thematic) पूर्णतामाथि अन्वेषणका लागि कुनै छिद्र र पाठकीय दृष्टिले कुनै शङ्का गर्ने ठाउँ बाँकी नभएको उसलाई लागेपछि उसको आदर्श सम्पादन धर्म पूरा हुन्छ ।

५. सम्पादन के–कति किसिमका हुन्छन् ?

रचनाको वस्तु (content) मात्रा र पाठ (texture) विन्यासका दृष्टिले सम्पादन दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । तर सम्पादनका धेरैजसो स्वरूपहरू सम्पादनको क्रममा एकआपसमा गाभिएर सैद्धान्तिक रूपमा यहाँ देखाइएको जस्तो छुट्याएर सम्पादन गर्न सकिँदैन भने केही पक्ष चाहिँ छुट्याएर पनि सम्पादन गर्न सकिन्छ । जस्तै facts books मा तथ्यको सम्पादन छुट्टै सम्पादकले गर्न सक्छ । तर धेरैजसो सम्पादनका पक्ष एक अर्कीमा गाभिएको हुन्छ ।

५.क. वस्तु मात्राका विविध पक्षका दृष्टिले सम्पादनका प्रकार पनि विभिन्न हुनसक्छन् । तथापि सबै कृतिमा दुई पक्षको सम्पादन अनिवार्य हुन्छ जसको चर्चा तल गरिएको छ । पुस्तकको प्रकृति हेरी अनुक्रमणिका सम्पादन जस्ता (खास गरी साइक्लोपिडियामा) छुट्टै खाले सम्पादनका धार पनि हुन्छन् तर यहाँ बालसाहित्यलाई अति आवश्यक दुई पक्षको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

अ. भाषा सम्पादन

बालसाहित्यको सम्पादनमा यो निकै महत्वपूर्ण सम्पादन हो । भाषाको वर्णविन्यास, वाक्य संरचना आदि पद-पदावलीको तहदेखि संवाद, वर्णन, बिम्ब निर्माणसम्मका भाषिक अभिव्यक्तिका यावत पक्ष यस सम्पादनमा पर्दछन् । छपाइ नसकुन्जेल भाषा सम्पादनको पटक पटकको आवृत्तिको आवश्यकता पर्दछ, किनभने छपाइ शुद्धि पनि यसैभित्र पर्दछ, यद्यपि छपाइ शुद्धिका निमित्त भाषिक सम्पादन पूर्ण भएपछि छपाइका क्रममा बेग्लै व्यक्तिले पनि हेर्नसक्छ । भाषा सम्पादनका लागि भाषामा दक्ष मानिसको आवश्यकता पर्छ र यसको सम्पादन के कति गर्ने भन्ने कुरा पाठ विन्यासका दृष्टिले रचना कुन अवस्थाको हो भन्ने कुरामा निर्भर रहन्छ, जसको चर्चा तल गरिएको छ । पाठ विन्यासको अवस्थामा नै शैली (genre) सम्पादनको कुरा पनि गाभिएको हुन्छ, खास गरी साहित्यिक विधा कविता, कथा, उपन्यास जस्ता रचनामा । यसबाहेक पनि concept book, fact book, I can read जस्ता बालसाहित्यका आफ्नै प्रकृतिका पुस्तकमा पनि पुस्तकको प्रकृति

अनुरूपको सवल भाषा प्रयोगका लागि सम्पादनको आवश्यकता पर्छ । यिनमा बालबालिकाको उमेर समूहका दृष्टिले समेत भाषा प्रयोगको स्तरको सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ र यस क्रममा शब्द, वाक्य वा अभिव्यक्तिको ढङ्ग आदिको अदलबदलसमेत आवश्यक पर्नसक्छ । भाषा सम्पादनको अनेक आवृत्ति हुने हुनाले यो बालसाहित्यको अति महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

आ. वस्तु सम्पादन

यो मूलतः विषयवस्तुको सम्पादन हो । यसमा लेखकको भाव र विचार आदि मुख्य रूपमा पर्दछन् । यसका अतिरिक्त प्रकाशनको ध्येय वा लक्ष्य पनि यसै सम्पादनमा गाभिएको हुन्छ । त्यसैले यसको भाषा सम्पादनसित पनि सैद्धान्तिक सम्बन्ध हुन्छ । तर भाषा सम्पादक र वस्तु सम्पादक फरक व्यक्ति पनि हुनसक्छ । भाषा सम्पादनका लागि भाषाको विशेषज्ञको आवश्यकता पर्छ भने वस्तु सम्पादनका लागि सम्बन्धित वस्तुविज्ञको आवश्यकता पर्छ । concept book, fact book जस्ता पुस्तकमा तथ्यको विषयगत ज्ञाताको सहयोगको आवश्यकता पर्छ । यसैभित्र बालसाहित्यका आफ्नै स्वरूप भएका विधागत रचनाहरूको विधा सिद्धान्त र शैली अनुरूपको सम्पादन पनि पर्दछ । जस्तो चित्र पुस्तक जस्ता विधामा भाषाका साथै चित्रको मात्रा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुने हुँदा चित्रकलाकै शैली र सिद्धान्त अनुरूप पुस्तकको सम्पादन आवश्यक हुन्छ ।

५.ख. पाठ विन्यासका दृष्टिले सम्पादन तीन प्रकारका हुन्छन ।

अ. सामान्य सम्पादन

लेखनकै क्रममा सुन्दर र उत्कृष्ट रचनाको सम्पादन यस वर्गमा पर्दछ । यसमा भाषिक र वस्तुगत दृष्टिले पनि धेरै सम्पादनको आवश्यकता पर्दैन । यसमा सामान्य भाषा सम्पादन समय सापेक्षिक वा प्रकाशन गृहको म्यानुयल र बालबालिकाको उमेर समूह अनुकूल सामान्य भाषा सम्पादन तथा आवश्यक भए लक्षित उद्देश्य अनुरूपको सामान्य विषयवस्तुको सम्पादन हुन्छ ।

आ. गुणवृद्धि (attributing) सम्पादन

रचनाको विचार, शिल्प, पाठमध्ये कुनै पक्ष सुन्दर र प्रकाशनको लागि उपयुक्त रहेको तर अरू पक्षमा रचना कमजोर रहेको खण्डमा यस किसिमको सम्पादनको आवश्यकता पर्छ । यस्ता रचनाको सुन्दर पक्षको मर्म भरसक्य नखल्बलाई, आवश्यक भए त्यसमा पनि अझ गुणात्मक वृद्धि हुने गरी अन्य कमजोर पक्षको आवश्यक मात्रामा सुधार गर्नु गुणवृद्धि सम्पादन हो । यसमा सामान्य सम्पादनमा भन्दा निकै भाषिक सम्पादनको आवश्कता पर्छ किनभने प्रस्तुतिको माध्यम भाषा हुने हुँदा भाषाबाहेक अन्य पक्षमा सुधार गर्दा समेत भाषामा फेरबदल गर्नुपर्ने हुन्छ । झन् भाषा नै कमजोर पक्ष रहेको खण्डमा भाषामा विशेष सम्पादनको आवश्यकता पर्छ । यसमा भाषाका पदावली, वाक्य गठन, अनुच्छेद संरचनालगायत अभिव्यक्ति शैली समेतको फेरबदलको आवश्यकता पर्नसक्छ । तर सम्पादनको क्रममा भाषा र शैलीमा आमूलै परिवर्तन गर्नु परेको खण्डमा यस स्तरको सम्पादन नगरी रूपभेदी सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ, जसको तल चर्चा गरिएको छ । भाषाबाहेक विषयवस्तु, विचार, चित्र आदिमा पनि गुणवृद्धि सम्पादनबाट प्रकाशनको लक्ष्य वा अभिष्ट प्राप्त गर्न गरिन्छ ।

इ. रूपभेदी (reforming) सम्पादन

भाव, विचार, विषयवस्तु, शैलीमध्ये कुनै वा सबै पक्ष उपयुक्त भए पनि सामान्य वा गुणवृद्धि सम्पादनभन्दा बढी सम्पादन गर्नु परेको खण्डमा रूपभेदी सम्पादनको आवश्यकता पर्दछ । यस्तो आवश्यकता बालकको उमेर समूहको बौद्धिक–भाषिक क्षमताको कारण, विचार वा विषयवस्तु आदि अति उपयुक्त तर लेखन पक्ष कमजोर रहेको कारण अथवा कहिलेकाहीं पुस्तक प्रकाशनको टार्न नसकिने दबाबका कारण आदिले गर्दा आइपर्छ । यसमा प्रायः पुनर्लेखनको काम हुन्छ ।

६. सम्पादकको प्रकार

६.क. पेशागत दृष्टिले सम्पादकलाई दुई वा तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

अ. In house सम्पादक

ठूला प्रकाशन गृहहरूले ष्ल जयगकभ सम्पादक राखेको हुन्छ र उसले प्रकाशनका लागि चयन भएका पुस्तकको सम्पूर्ण पक्ष हेर्दछ र पुस्तकको प्रकृति हेरी आफूले सम्पादन गर्ने वा अरू कसलाई गर्न दिने भन्ने निर्णय लिन्छ ।

आ. Freelance सम्पादकः यिनीहरू स्वतन्त्र हुन्छन् र प्रकाशन गृहले आवश्यकता अनुसार आवश्यक मात्रामा काम लगाउँछन् ।

६.ख. विषयगत दृष्टिले धेरै प्रकारका सम्पादक हुनसक्ने भए पनि व्यवहारमा प्रायः दुई प्रकारका सम्पादकको प्रयोग हुन्छ ।

अ. भाषा सम्पादक

भाषा सम्पादकको काम भाषाको मात्र सम्पादन गर्नु भए तापनि पुस्तकमा भाषाको नै धेरै काम हुने भएकोले धेरै सम्पादनका जसो काम भाषा सम्पादकले नै गरिरहेको हुन्छ । उसको ज्ञानभन्दा बाहिरका विषयमा मात्र अरूको सहयोग लिने गर्छ । ठूला प्रकाशन गृहले ष्ल जयगकभ सम्पादक प्रायः भाषा सम्पादकलाई नै बनाएको हुन्छ ।

आ. विषय सम्पादक

भाषा र अरू प्राविधिक पक्षबाहेक रचनाको विषयवस्तुको सम्पादक विषय सम्पादक हो । ठूला र गम्भीर विषयका पुस्तकमा यस्ता छुट्टै सम्पादक हुने गरे तापनि बालसाहित्यमा चाहिँ प्राय छुट्टै सम्पादक हुँदैन र आवश्यक परेको खण्डमा विशेषज्ञसित सल्लाह लिने काम हुन्छ । त्यसैले resource व्यक्ति आफैं सम्पादक भए वा नभए पनि सूक्ष्म सम्पादनको लागि महत्वपूर्ण एकाइ हो ।

७. सम्पादनको प्रक्रिया वा तह कस्तो हुन्छ ?

७.क. पुस्तकको चयन

प्रकाशनको लागि पुस्तकको चयन सम्पादनको मूल अंशभित्र पर्दैन तर

यहीँदेखि सम्पादनको चरण व्यवहारिक रूपमा सुरु हुन्छ । सम्पादनका विभिन्न तहमध्ये कुन पुस्तकका लागि कुन कुन तहको सम्पादन आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा पुस्तक चयनकै समयमा अनुभूत गरिसकिएको हुन्छ । यस अवस्थामा नै सम्पादन हुन नसक्ने अथवा प्रकाशकको उद्देश्य वा लक्ष्यसित मेल नखाने पुस्तकहरू छाँटिन्छन् । त्यसैले पुस्तक चयन आफैं सम्पादनको प्रारम्भिक तह हो । तर कहिले काहीँ पुस्तकको चयन सम्पादकले नगरी अरू कसै वा कुनै वर्गले गर्नसक्ने भएकोले यस तहलाई सम्पादनमा गणना नगरिएको हो । यस अवस्थामा पुस्तक चयनपछि सम्पादनका लागि सम्पादककहाँ पठाइन्छ र सम्पादनको पक्रिया सुरू हुन्छ ।

सामान्यतः प्रकाशनका लागि तीन किसिमका पुस्तक आउँछन् ।

अ. लेखकले आफूखुसी लेखेका बालसाहित्य

लेखकले बालबालिकाको मनोरञ्जनलगायत ज्ञान र सीप विकासको मनसायले आफ्नो भावनात्मक उच्छ्वासलाई बालसाहित्यिक रूप दिएर प्रकाशनको यत्न भएका पुस्तकहरू यस वर्गमा पर्छन् । यस्ता पुस्तकलाई प्रकाशकले आफ्नो अभिप्रायसित मेल खान्छ वा खाँदैन भन्ने हेतुले हेरी प्रकाशनका लागि चयन गर्दछ ।

आ. निर्धारित खाकामा लेखिएका पुस्तक

प्रकाशकले आफ्नो आवश्यकताको जानकारी कुनै माध्यमबाट दिई मागिएका बालसाहित्य यस वर्गमा पर्दछन् । यस्ता पुस्तक पनि लेखकले आफ्नो स्वविवेकले नै लेखेका हुन्छन् । तर प्रकाशकले रचनाको प्रकृतिका बारेमा पहिला नै केही सूचना दिइने हुँदा लेखकले दिइएको मानदण्ड (critrerion) समेट्ने (meet हुने) नयाँ सिर्जना गर्दछ वा आफूले पहिले नै सिर्जना गरेको रचनाले मानदण्ड समेट्ने लागेको खण्डमा त्यही रचना प्रकाशककहाँ पठाउँछ ।

इ. आयोजना अनुसार लेखिएका पुस्तक

प्रकाशकले योजना बनाई लेखाइएका बालसाहित्य प्रकाशकले

बालसाहित्यका निश्चित लक्ष्य समेट्ने उद्देश्यले योजना बनाई आयोजित ढङ्गले लेख्न लगाइएका पुस्तक यस वर्गमा पर्दछन् ।

७.ख. पुस्तकको प्रारम्भिक सम्पादन

प्रकाशक कहाँ आइपुगेका विभिन्न किसिमका पुस्तकहरूमध्ये पहिलो र दोस्रो प्रकारका पुस्तकहरूमा प्रकाशनका लागि पुस्तक चयन गर्ने तहमा सम्पादक आफू भएमा सोही अवसरमा र नभएको खण्डमा सम्पादनका लागि आफूकहाँ पुस्तक आए पछि पुस्तकमा सम्पादनका अनेक किसिममध्ये के कस्तो किसिमको सम्पादन आवश्यक होला र सम्पादन पछि पुस्तकको स्वरूप कस्तो होला भन्ने अनुमान यस चरणमै गरिसकिएको हुन्छ । पुस्तक चयनको काम धेरै जसो सम्पादकसहित चयन मण्डलले गरेको हुन्छ । त्यसैले प्रारम्भिक अनुमानको काम यसै चरणमा सकिन्छ । तर वास्तविक सम्पादनको काम चाहिँ पुस्तकको चयन पछि सम्पादनका लागि सम्पादकको हात वा टेबलमा आए पछि उसले प्रारम्भिक रेखाङ्कन, सामान्य संशोधन र आवश्यक निर्देशनात्मक टिपोटसहित रचनाको प्रथम आवृत्तिसहित पाठ गरे पछि सुरू हुन्छ । यो नै पुस्तक सम्पादनको पहिलो चरण हो । यदि पुस्तकको चयनमा सम्पादक सामेल नभई बेग्लै विशेषज्ञबाट भएको छ भने सो विशेषज्ञको रायलाई पनि ध्यानमा राखी प्रारम्भिक सम्पादन भएको हुन्छ । सामान्य सम्पादन गरे पुग्ने पुस्तकको सम्पादन यसै चरणमा सकिन पनि सक्छ । सामान्य सम्पादनले समाप्त नहुने पुस्तकहरूका लागि सम्पादनका अरू तह सुरू हुन्छ ।

७.ग. वस्तु र पाठ विन्यास संशोधन

प्रारम्भिक सम्पादनपछि सम्पादकको टिप्पणीसहित सम्पादक र लेखकबीचको विचार विमर्श सम्पादनको दोस्रो चरण हो । आवश्यक रहेको खण्डमा यस विमर्शमा चित्रकार, विशेषज्ञ आदि पक्ष (party) पनि सामेल हुन्छ र सो विमर्शको निचोड अनुसार लेखनमा संशोधन र सुधारका लागि प्रयत्न थालिन्छ । सो प्रयत्न प्रारम्भमा लेखकबाट नै हुन सक्छ अथवा लेखकको अनुमतिमा सम्पादकबाट पनि हुनसक्छ । पुनर्लेखन जस्तो बोझिलो काम समय व्यस्तता वा अरू कारणले लेखकले

वा in house सम्पादकले गर्न नसक्ने भएमा अर्को सम्पादक वा छाया–लेखक (ghost writer) बाट पनि हुनसक्छ । यसो गर्न परेको खण्डमा यसमा वस्तु सम्पादन लगायत गुणृद्धि वा रूपभेदी पाठविन्यास सम्पादन हुन्छ ।

लेखक स्वयम्रूकहाँ यसको लागि पुस्तक फर्काइएको छ भने लेखकले संशोधन गरिसकेपछि सम्पादकले पनि यस दृष्टिले परिशोधन गर्न सम्पादनको अर्को चरण हो । वस्तु सम्पादन र विन्यास सम्पादनको यो चरण नै महत्वपूर्ण चरण हो । त्यसैले यस चरणका थुप्रै उपचरण हुन सक्छन् । यसका उपचरणहरूमा वस्तुका विषय विज्ञसँग सल्लाह लिने काम पनि हुनसक्छ । भाषामा नै focus गरिएको रचना हो भने यस चरणमा पनि भाषा सम्पादनमा विशेष ध्यान दिइएको हुन्छ, यद्यपि भाषा सम्पादन धेरथोर सबै चरणमा भइ नै रहेको हुन्छ ।

७.घ. पि.आर.सी पाठ तयारी

सम्पादनका अरू सबै पक्षका चरण समाप्त भएपछि पुस्तक प्रकाशनका लागि छापाखानामा पठाउने तयारीको काम यस चरणको सम्पादनमा हुन्छ । यस चरणमा पुस्तकको साजसज्जाको सजावट (get up) को कुरा (यसमा पुस्तकको सिलाइ कस्तो गर्ने भन्ने जस्ता प्राविधिक कुरा समेत) पर्छन् तथा भाषाको अन्तिम अवलोकन र सम्पादन हुन्छ, तर भाषाको हेरफेर नै हुने सम्पादन हुँदैन । भाषाका सामान्य छुटपुटको सम्पादन र साजसज्जाको सम्पादनको क्रममा आवश्यक मात्रामा भाषाको हल्का सम्पादन हुन्छ र भाषाको अन्तिम छपाइ शुद्धि हेर्ने काम पनि यसै चरणमा हुन्छ । सम्पादनको मूल भूमिका वस्तुतः यहीं समाप्त हुन्छ ।

७.ङ. छपाइ अवस्थाको सम्पादन

पि.आर.सी. पाठ तयारीपछि सम्पादनको काम सकिसकेको हुन्छ तथापि असल सम्पादकको धर्म पुस्तक छपाईको दोषको जिम्मा पनि आफूले लिनुपर्ने हुँदा कागजमा छापिनु अघिको अन्तिम अवस्थामा दृष्टि दोषले छुटेका भाषा गल्ती लगायत रङ विनियोजन (colour separation), क्याप्सन जस्ता सूक्ष्म पक्षमा सरसर्ती नजर लगाउने काम हुन्छ ।

८. बालसाहित्यका सम्पादकले विषेश ध्यान दिनुपर्ने कुरा के कस्ता छन् ?

बालसाहित्यको सम्पादन गर्दा विशेष ध्यान दिनुपर्ने पक्ष बालसाहित्यलाई प्रभावित पार्ने घटक हो । बालसाहित्यको निर्माणलाई तीन प्रमुख तत्वले प्रभावित गरेको हुन्छ । बालबालिकाको उमेर समूह, बालसाहित्यको रचना विधान र बालसाहित्यको निर्धारित उद्देश्य । यी प्रत्येक घटकहरूका अङ्गका रूपमा अरू तत्व रहेका हुन्छन् (बालमनोविज्ञान, विषयवस्तु, भाषा, चित्र आदि माध्यम र शिल्प (genre) । यी सबैको सन्तुलित यौगिक रूप सुन्दर बालसाहित्य हो । छुट्टाछुट्टै रूपमा यिनीहरूको आ-आफ्नै शास्त्र हुन्छ तर उमेरगत बालमनोविज्ञानको केन्द्रमा यिनीहरूको योगको सन्तुलनमा बालसाहित्यको सौन्दर्य र सफलता निर्भर रहेको हुन्छ । त्यसैले बालसाहित्यको सम्पादनमा यी तत्वहरूको सुन्दर सन्तुलित समायोजनको लागि प्रयत्न हुनुपर्छ । वस्तुतः यस्तो प्रयत्नको काम लेखक स्वयम्ले गरेको हुन्छ भने यस क्रममा सम्पादकले सुपरिवेक्षकका रूपमा सन्तुलनको परिवेक्षण र आवश्यक परिमार्जनका लागि सुझाव दिने वा परिमार्जन गर्ने गराउने काम गर्छ ।

बालसाहित्यमा बालबालिकाको उमेरलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने भएकोले बालकको उमेर समूहका आधारमा बालसाहित्यको सम्पादनमा कसरी ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ भन्ने सानो नमूना उदाहरण यहाँ दिइन्छ ।

जस्तै ०-३ उमेरका काखे बालकका लागि निदरी गीतमा सरल तर मधुर लयात्मकताका दृष्टिले कृतिको सम्पादन गरिनुपर्ने हुन्छ जसमा सरल अर्थात सङ्गीतको खास ज्ञान नभएको मानिसले पनि गाउन सक्ने लय विधान आधार हुन्छ र यस उमेरका बालबालिकाले बोल्ने प्रयत्न थाल्ने हुँदा उसलाई बोल्न अभ्यासका लागि सघाउने शब्द चयनको दृष्टि पनि सम्पादनमा पुऱ्याइएको हुन्छ । यस चरणमा सम्पादकमा सङ्गीत चेतको बढी आवश्यकता हुन्छ ।

त्यस्तै ४-६ उमेर समूहका बालबालिका आफ्नो वरपरको वातावरणबाट ज्ञान हासिल गरिरहने हुँदा सहर, गाउँ, हिमाल, पहाड, तराई आदि जीवनशैलीलाई ध्यानमा राखी कुन क्षेत्रको बालकलाई किताब लेखिएको भन्ने कुरामा सम्पादकको ध्यान जान्छ र यस समूहका लागि बढी चित्रमय पुस्तक लेखिने

हुँदा चित्र सम्पादनको खुबी चित्र अवलोकनमा लगाउनुपर्ने हुन्छ । साथै यस उमेरमा 'सस्वर पाठ' (read loud) मात्र नभई 'म पढ्छु' (I will read) तहको पुस्तक पनि प्रयोग हुने हुँदा बालबालिका आफैंले पढ्ने प्रयत्न गर्दा ऊ हतोत्साहित नहुने शब्द चयन र रखाइ (setting) मा सम्पादकको नजर पुग्नु पर्नेहुन्छ ।

एवम् रीतले ७–१२ उमेर समूहका बालसाहित्यमा बालकले जानिसकेका शब्दहरूको बढीभन्दा बढी आवृत्तिको माध्यम अपनाउँदै अनुकूल नयाँ शब्द र सरल वाक्य संरचना थप्दै पठन रफ्तारको वृद्धिको (द्रूत पठन: rapid reading) प्रयत्नमा कतिको जोड दिइएको छ भन्ने सरोकार सम्पादकको रहन्छ । साथै आफ्नै समुदाय र आफ्नो उमेर पात्रको साहसिक आख्यान यस उमेरमा रूचाइने हुँदा त्यस्ता पात्र निर्माण, समाजमा विद्यमान विकृतिहरूको छाप पर्नुबाट उन्मुक्तिका प्रयत्नका साथ आख्यानमूलक रचनाहरूको सफल प्रयोगप्रति सम्पादकको ध्यान गएको हुन्छ । भाषिक प्रयोगमा शब्दहरूबाट सोचमा बिम्ब निर्माणको क्षमता विकासको प्रयत्नप्रति पनि यस चरणमा विचार पुऱ्याउन पर्ने हुन्छ ।

१३–१६ उमेर समूहका बालसाहित्य वयस्कका वाङ्मय अध्ययनका लागि आधार निर्माण गर्ने खालको हुने हुँदा वयस्क साहित्य स्वरूपको नजिक रही विभिन्न विषयमा आधारभूत ज्ञानबोधक तुल्याउने प्रयत्न सम्पादनमा हुन्छ ।

संक्षेपमा भन्दा सम्पादनमा तीनै कुराको ध्यन दिइएको हुन्छ जुन कुरा बालसाहित्यको उमेर समूहअनुसार लक्षित पुस्तकका प्रकारको आदर्श रूप प्राप्तिका लागि जे–जस्ता पक्षको आवश्यकता हुन्छ ।

❑❑

बालवाङ्मयका विधागत सर्वेक्षणको आलोकमा नेपाली बालसाहित्य लेखन र स्थानीय सन्दर्भ

डा. ध्रुवकुमार घिमिरे

१. विषय प्रवेश

कुनै पनि भाषाका लिखित सामग्रीलाई वाङ्मय भनिन्छ । बालबालिकाका लागि उपयोगी वाङ्मय नै बालवाङ्मय हो । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा बालकविता, बालकथा, बालउपन्यास, बालनिबन्ध जस्ता कतिपय विधाहरू बालसाहित्यका रूपमा स्थापित भएका छन् भने बालयात्रा, बालसमीक्षा, बालआत्मवृतान्त प्रचलनमा रहे तापनि तिनले बालसाहित्यिक विधाका रूपमा मान्यता प्राप्त नगरी सकेकाले यी दुबैलाई यहाँ बालवाङ्मयका रूपमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

जन्मदेखि सोह्रवर्षसम्मको अवधिलाई बाल्यावस्था मानिन्छ । यसलाई पनि ०-३ शैशव अवस्था, ३-५ विद्यालय पूर्वावस्था, ५-१६ विद्यालयीय अवस्था गरी तीन भागमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । विद्यालयीय अवस्थालाई पनि बालबालिकाको वयगत रूचि, भाषिक क्षमताको आधारमा ५-७, ८-१०, १०-१२ गरी तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ । १३ देखि १६ वर्षसम्मको अवस्थालाई उत्तरवाल्यावस्था वा पूर्व किशोरअवस्थाका रूपमा लिने गरिएको छ भने १६-१९ को अवधिलाई उत्तर किशोरावस्था र त्यसपछिको समयलाई युवावस्थाका रूपमा लिने गरिएको छ । समग्रमा १६ वर्षसम्मका बालबालिकाका लागि प्रस्तुत भएका सामग्रीहरू नै बालवाङ्मय वा बालसाहित्य हुन्, जुन उनीहरूको मानसिक, बौद्धिक विकासका आधारमा विविध किसिमका हुन्छन् । यहाँ यही उमेर समूहका लागि रचिएका वा भनिँदै आइएका भाषिक सामग्रीहरूको विविध स्वरूपको सामान्य चर्चासहित बालसाहित्य लेखनमा तिनको उपयोगसहित यसका समसामयिक प्रवृत्ति र बाललेखनमा स्थानीय सन्दर्भको प्रयोगबारे चर्चा गरिएको छ ।

२. प्रौढ साहित्य र बालवाङ्मय

कथा, कविता, नाटक, निबन्ध जस्ता स्थापित विधाका बालस्वरूप नै बालसाहित्य भएकाले आख्यानात्मक प्रौढ साहित्य र बालसाहित्यमा कथानक, पात्र, वातावरण, संघर्ष, भाषाशैली, उद्देश्य जस्ता विधागत तत्त्वहरू समान हुन्छन् भने समग्रमा साहित्य जीवन र जगत्को रागात्मक प्रस्तुति भएकाले कल्पनाशीलता, भावानात्मकता जस्ता कुराहरू प्रौढ र बाल दुबै साहित्यका लागि आवश्यक हुन्छन् । यसबाहेक चित्रात्मकता, वयगत बालमनस्थिति तथा भाषिक प्रयोग, संक्षिप्तता, सरलता जस्ता तत्त्वहरू बालसाहित्यका विशिष्टताहरू हुन् । लोककथा, चुट्किला, बालगीत जस्ता कतिपय विधा भने दुबैका लागि उत्तिकै रूचिकर हुने गर्दछन् । प्रौढ लेखकका लागि पाठकको उमेर अनुरूपको भाषिक चयन आवश्यक हुँदैन भने बाललेखकले यसैमा पहिलो ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै वयगत रूचिका सन्दर्भमा प्रौढ साहित्य स्वतन्त्र हुन्छ भने बाललेखकले उमेर अनुरूपको बालमनस्थितिलाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । बालमनस्थितिमा पर्ने प्रभाव चिरस्थायी हुने हुँदा प्रौढ साहित्यका तुलनामा बालसाहित्य लेखन चुनौतीपूर्ण हुन्छ । यसले लेखकीय सचेतता र संवेदनाको बढी अपेक्षा राखेको हुन्छ ।

३. नेपाली बालवाङ्मयका विविध स्वरूप

विधागत मान्यता प्राप्त गरेका वा नगरेका बालभाषिक सामग्री नै बालवाङ्मय हुन् । नेपाली बालसाहित्यले लेख्य स्वरूप प्राप्त गरेको १०० वर्ष व्यतित भए तापनि कथ्य बालवाङ्मयको परम्परालाई नेपाली भाषाको इतिहाससम्म तन्काउन सकिन्छ । त्यसैले बालवाङ्मयका कथ्य र लेख्य दुई स्वरूप छन् । यहाँ यिनै स्वरूपका विविध विधा, उपविधाबारे चर्चा गरिएको छ ।

३.१ कथ्य स्वरूप

कर्ण परम्पराबाट जीवित मौखिक बालसाहित्यलाई नै कथ्य स्वरूप भन्न सकिन्छ । लोकसाहित्यका रूपमा परिचित कथ्य साहित्यले लेख्य साहित्यको निर्माणमा अग्रणी भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपाली भाषाका लोकबालसाहित्यका पद्यात्मक र गद्यात्मक समेत दुई स्वरूपहरू विद्यमान छन् । यहाँ यिनै स्वरूपको सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

३.१.१ पद्यात्मक स्वरूप

गायन विधाले सम्पूर्ण मानव जीवनलाईझैं बालजीवनलाई पनि प्रभावित तुल्याएको छ । वैज्ञानिकहरू भ्रूणावस्थामा समेत यसको प्रभावका बारे अनुसन्धानरत रहेको वर्तमान अवस्थामा नेपाली समाजमा भने जन्मैदेखि बालजगत् गीत वा सांगीतिक सन्दर्भबाट प्रभावित हुँदै आएको छ । शिशुलाई सुताउँदा (चुनु बाबु चुनु) होस् वा खुवाउँदा (कोखाइ ? कोखाइ ? हाम्म) या तेल लगाउँदा (ते ते भिज् भिज्) गीत गाइने गरिन्छ । परम्परित यिनै गीतहरू नै लोकबालगीतहरू हुन् । शिशुहरूको लालन पालनका क्रममा मूलतः आमाहरूबाट गाइदै आइएका यी बालगीतहरूलाई शिशुगीत वा पालनगीत भन्न सकिन्छ । संक्षिप्ता, सरलता, श्रुतिमधुरता आदि यसका विशेषताहरू हुन् । नेपाली भाषाका यी पुराना शिशुगीतहरू मध्ये केही संकलन (रमाइला नानी, बज्यै बज्यै गीत गाउँ) भएका छन् भने अधिकांश संकलनका अभावमा लोपहुने खतरामा रहेका छन् ।

शैशवावस्था पछिको वाल्यावस्थामा बालबालिकाहरू घरपरिवारका अन्य सदस्य वा आफ्ना समूहमा खेल्न मन पराउँछन् । उनीहरूको खेल पनि साङ्गीतिक नै हुने गरेको देखिन्छ । यसक्रममा बालबालिकाले गाउने गरेका 'यति यति पानी', 'चिँ मुसी' जस्ता गीतहरूलाई लोक बालखेलगीत भन्ने गरिएको छ । यसका पनि स्थानभेदहरू हुन्छन् र यी सबै स्वरूपको संकलन आवश्यक देखिन्छ ।

यसबाहेक प्रायः बहुपात्रात्मक 'टपटप टोपी' जस्ता लामा आकारका कथात्मक गीत पनि प्रचलनमा रहेका छन् जुन संकलनका अभावमा अन्धकारमा हराउँदै छन् । साथै गीत्यात्मक लामा कथा (गोठाला जान्छु...) बालन (बालकृष्ण लीला, बालक ध्रुव) जस्ता लोकसाहित्यमा गद्य र पद्य दुबै स्वरूप पाइने हुँदा यिनलाई गीति गद्य वा चम्पु लोकसाहित्यका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी लोक बालकविताले लेख्य बालकवितालाई मौलिक लय र विषय प्रदान गरी ठूलो गुन लाएको देखिन्छ ।

३.१.२ गद्यात्मक स्वरूप

अन्य समुदायमाझैं नेपाली भाषी समुदायमा पनि लोककथा भन्ने र सुन्ने सुदीर्घ

परम्परा रही आएको छ । यस्ता लोककथाका प्रभाव कति बढी छ भने कतिपय स्थानको नामकरण त्यस्तै कथाको आधारमा भएको छ (श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद : २०४४) । अनौठा घटनाले भरिएका कथा श्रवणपट्टी बालस्वभाव सदैव आकर्षित हुने हुँदा लोककथा बालबालिकाका लागि प्रिय विधा बन्न पुगेको छ । जुनसुकै ठाउँ र भाषामा समेत प्रशस्त पाइने बाललोककथाहरूमध्ये केही मात्र संकलनमा आएका छन् (नेपाली दन्त्यकथा, अँगेनाको डिलमा), अधिकांश संकलनको पर्खाइमा रहेका छन् । विषय, प्रस्तुति, आकार आदिका दृष्टिले विविध स्वरूपका यी लोककथाहरू बालसाहित्यका प्रमुख गद्यात्मक कथ्यरूप हुन्, जसको संकलनमा सबैको खाँचो र चासो हुनुपर्ने देखिन्छ ।

प्रायः मकै छोडाउने, कुन्यों लाउने जस्ता सायंमकालीन कृषिकार्य गर्दा भन्ने गाउँखाने कथाहरू प्रौढ सहित बालबालिकाका लागि प्रिय वौद्धिक खुराक हुन् । सात-आठ वर्षदेखि माथिल्ला उमेरका बालबालिकाहरू यस खेलप्रति बढी आकर्षित हुने गरेका छन् । बालोपयोगी गाउँखाने कथा संकलनको प्रयास थालिए तापनि यसले अझै पूर्णता भने प्राप्त गर्न सकेको भने देखिँदैन (लामिछाने, कपिलदेव : २०६१) । यही लोककथाको शैलीमा कतिपय बाल लेखकले मौलिक कथा एवं कविता सिर्जना गर्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

३.२ लेख्य स्वरूप

एघारौं-बाह्रौं शताब्दीबाट नेपाली भाषाले लेख्य स्वरूप ग्रहण गरे तापनि यसमा साहित्यिक रचनाको निर्माण भने अठारौं शताब्दीको आसपासबाट हुन थालेको मानिन्छ । सुरूका 'महाभारत', 'विराटपर्व', 'स्वस्थानी ब्रतकथा' बालरूचिका विषय भए तापनि 'पञ्चतन्त्र'लाई उत्कृष्ट बालसाहित्य मान्ने गरिएको सन्दर्भलाई आधार मानी 'हितोपदेश' (१८३२) लाई पहिलो बालसाहित्यिक रचनाका रूपमा लिन सकिन्छ । यसपछिका अनुदित केही कृतिहरूमा बालवाङ्मयीयपन पाइए तापनि पाठ्यपुस्तकीय दृष्टिले गंगाधर शास्त्रीको 'गोर्खा पैह्ला किताब' १९४९) लाई नै बालवाङ्मयको पहिलो पुस्तक मान्नुपर्ने देखिन्छ (प्रधान, प्रमोद : २०६५) ।

जयपृथ्वीबहादुर सिंहद्वारा लिखित एवं प्रकाशित 'बालबोध नं १' (१९५८), अक्षरांक शिक्षा (१९५८), 'पदार्थ तत्त्व विवेक' (१९६२) आदि पाठ्यपुस्तकीय

बालवाङ्मयलाई आधार मानी लेख्य नेपाली बालसाहित्यको १०० वर्ष पूराभएको मानिएको पाइन्छ । यस अवधिमा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति, नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, साझा प्रकाशन, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र जस्ता सरकारी संस्थाका अतिरिक्त रत्न पुस्तक भण्डार, एकता डिष्ट्रिब्युटर्स जस्ता व्यक्तिगत तथा रूम टु रिड, रातो बंगला किताब जस्ता संस्थागत प्रयासका अतिरिक्ति चक्रपाणी चालिसे, पारसमणि प्रधान जस्ता व्यतित्त्वको विशेष प्रयासबाट भएका बालवाङ्मयका विविध पुस्तकहरूको प्रकाशनले यसको संख्यात्मक र गुणात्मक अभिवृद्धिमा टेवा पुग्न गई हालसम्म नेपाली बालवाङ्मयका १५०० भन्दा बढी बालकथा, बालकविता, बालनिबन्ध, बालनाटक जस्ता पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन् । यिनलाई पनि बालपद्य, बालगद्य, बालनाटक जस्ता विविध आधारमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । यहाँ यिनै पुस्तकहरूको वाङ्मयीय स्वरूपको विधागत चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१ बालपद्य

लयात्मक बालसाहित्यलाई यहाँ बालपद्य भनिएको हो । सरलता, श्रुतिमधुरता, संक्षिप्तता आदि यसका अपरिहार्य तत्त्व हुन् । आकार, विषय एवं लयका दृष्टिले यसका विविध स्वरूपहरू प्रचलनमा रहेका छन् । हालसम्म बालपद्य अन्तगर्तको वृहत् विधा बालमहाकाव्यको रचना गरिएको देखिँदैन भने महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'राजकुमार प्रभाकर' (१९९७) पहिलो बालखण्डकाव्य मात्र नभई यसैबाट मौलिक नेपाली बालसाहित्यको थालनी भएको मानिन्छ । यस सम्बन्धमा अन्वेषक प्रमोद प्रधान लेख्नछन् – "वि.सं. १९९७ मा प्रकाशित 'राजकुमार प्रभाकर' देवकोटाका प्रथम बालकृति मात्र नभई नेपाली भाषामा लेखिएको बालसाहित्यको प्रथम कृति र पहिलो खण्डकाव्य पनि हो" (प्रधान, प्रमोद : २०६५, पृ ९) । यसपछि बालपद्यका मध्यम आकारका केही गुणात्मक कृतिहरू (तीन धारा, अनलचरी) प्रकाशित भए तापनि सङ्ख्यात्मक दृष्टिले भने यिनको संख्या न्यून रहेको देखिन्छ । अचेल गीत्यात्मक एवं लयात्मक चित्रकथा (छोइ खेल्ने खेल, पानी पानी, त्यहाँ एउटा रूख थियो) लेखनको क्रमभने केही बढेको पाइन्छ ।

बालपद्यको लघुत्तम स्वरूप बालकविता एवं बालगीत सङ्ग्रहहरू प्रशस्त प्रकाशित छन् । यिनमा 'पुतली' (२००९), 'सुनको बिहान' (२०१०), 'घामपानी'

(२०१२), 'बाललहरी' (२०२०), 'रमाइला नानी' (२०२२) आदि अघिल्ला पिढीका चर्तित बालकविता सङ्ग्रहहरू हुन् । 'गाउँखाने कविता' (२०४३), 'बालभोग' (२०४३), 'हामी हुन्छौं बलियो' (२०५२), 'तिरमिर तारा' (२०५३), 'मेरो सानो खरायो' (२०५९), 'जून मामा' (२०६०), 'मेरो सानो भाइ' (२०६०), 'मुसाहरूको सहर यात्रा' (२०६२), 'नानीका गीतहरू' (२०६३), 'बिजुले र बिजुला' (२०६३), 'नाती नातिना' (२०६४), 'धौली आमा' (२०६५), 'इन्द्रेणी' (२०६५), 'न्याइँ न्याइँ सारङ्गी' (२०६६), 'फुच्चे भाइको घोडा' (२०६६) आदि वर्तमान समयका चर्चित बालकविता सङ्ग्रहहरू हुन् ।

यस अवधिमा बालकविताले साङ्गीतिक स्वरूप पनि प्राप्त गर्दै आएको पाइन्छ । यस क्रममा 'कागजको डुङ्गा', 'जून तारा', 'घान्द्रुक झलल', 'रमाइलो हाम्रै गीत', 'सुनपङ्खी चरी', 'हिमालको छायाँ' शीर्षकका बालगीति क्यासेटका अतिरिक्त 'आजभन्दा भोलि राम्रो', 'आमाको माया', 'मान्छे बनौं', 'मिल्ने साथी' शीर्षकका सिडीहरू समेत बजारमा उपलब्ध छन् ।

यसप्रकार बालसाहित्यका पुस्तकहरूमध्ये बालकथा पछि बालकविताकै क्रम आएको पाइन्छ । हालसम्म नेपाली भाषामा २५० भन्दा बढी बालकविताका कृतिहरू प्रकाशित छन् । सिङ्गो बालवाङ्मयमा कवितात्मक कृतिको अनुपात करिब १७ प्रतिशत रहे तापनि लघुआकारको विधा भएकाले एउटा सङ्ग्रहमा धेरै कविता समेटिने हुँदा संख्यात्मक दृष्टिले भने बालकविता अगाडि नै रहेको छ । पाठ्यपुस्तकमा समावेशनका आधारमा समेत यो लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थापित छ भने कतिपय गीतहरू संगीतवद्ध भई आमसञ्चारका माध्यमबाट बालभावनालाई समेट्न सक्षम हुँदै आएका छन् ।

३.२.२ आख्यानात्मक स्वरूप

कविता र नाटक बाहेकका गद्यमा लेखिएका कृतिहरूलाई यहाँ बालगद्य भनिएको हो । यसका पनि आख्यानात्मक र आख्यानरहित समेत दुई स्वरूपहरू छन् । बालकथा, बालचित्रकथा, बालउपन्यास आख्यानात्मक विधा हुन् भने बालनिबन्ध, बालजीवनी, बालयात्रा आदि आख्यानरहित विधाहरू हुन् । यहाँ यिनै विधाहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२.२.१ बालकथा

लघु आकारका आख्यानात्मक बालकृति नै बालकथाहरू हुन् । बालपात्रको प्रयोग, बालोपयोगी कथावस्तु, बालसमस्या र समाधान, बालोपयोगी चित्रात्मकता, सरलभाषा, कुतुहलता आदिका यसका अनिवार्य तत्त्वहरू हुन् । नेपाली बालसाहित्यमा सबैभन्दा बढी पुस्तक बालकथाकै छापिएका छन् । लोककथात्मक, सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, बालमनोवैज्ञानिक, वातावरणीय, वैज्ञानिक, काल्पनिक आदि विविध विषयमा लेखिएका नेपाली बालकथा सङ्ग्रहहरूमध्ये 'पौराणिक कहानी' (२०१०), 'बालसाहित्य' (२०१०), 'ऐतिहासिक कहानी' (२०१५), 'बालकथा सङ्ग्रह' (२०२२), 'नानीका कथा' (२०२६), 'कथाकथ्यौरी' (२०२७) आदि अघिल्ला पिँढीका चचिर्त बालकथा सङ्ग्रहहरू हुन् । 'हिमाली डाँफे' (२०४४), 'हिउँदे छुट्टी' (२०४९), 'जीत कसको हुँदैछ ?' (२०५१), 'अक्षर' (२०५१), 'भाइबहिनीका कथा' (२०५३), 'चमेरोको चुच्चो किन बुच्चो ?' (२०५३), 'मेरी सानी राधा' (२०५६), 'पेटमा भूत कसरी पस्यो' (२०५७), 'हजुरबाको थाल' (२०५८), 'भित्ताको नमस्ते' (२०५८), 'चटकेको बाँदर' (२०५९), 'किताबको कुराकानी' (२०६०), 'तिमी पानी देऊ, म फूल दिन्छु' (२०६१), 'चराहरूको पर्यटन मेला' (२०६२), 'रानीफूल' (२०६२), 'छट्टू बाँदरको बिहे' (२०६३), 'सोहन र सर्कस' (२०६३), 'चङ्गा चेट' (२०६४), 'चतुरेको चर्तिकला' (२०६४), 'टिन टिन गोल्टिन' (२०६५), 'ड्राइगनको चित्र' (२०६६), 'स्माइल प्लिज' (२०६७), 'लखनिया' (२०६८), 'रिमोट कन्ट्रोल' (२०६८), 'वनपालेको छोरो' (२०६८) आदि वर्तमाना समयका चर्चित बालकथा सङ्ग्रहहरू हुन् ।

यसरी नेपाली बालवाङ्मयका किताबहरूमध्ये सबैभन्दा बढी बालकथा सङ्ग्रहहरू रहेका छन् । हालसम्म ४०० भन्दा बढी छापिएका बालकथा सङ्ग्रहहरूले सिङ्गो बालसाहित्यको एक चौथाइ भाग समेटेको देखिन्छ ।

३.२.२.२ बालचित्रकथा

चित्रहरूको आधारमा नै कथा बुझ्न सकिने गरी तयार पारिएको बालपुस्तक नै बालचित्रकथा हो । यसमा चित्र र पाठ्य सामग्रीको अनुपात ७० प्रतिशत भन्दा बढी हुनु आवश्यक मानिन्छ । अचेल पाठ्य सामग्रीहीन चित्रकथा (छाता) पनि प्रयोगमा आएका छन् । प्रचलित प्रौढ साहित्यमा यस किसिमको विधा

नहुने हुँदा यसलाई बालसाहित्यको मौलिक विधा मानिन्छ । चित्रमयता, मानवीय या अमानवीय पात्र, बालोपयोगी समस्या र समाधान, संवाद, सरलता आदि चित्रकथाका आवश्यक तत्त्वहरू हुन् । नेपाली भाषामा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले २०३७ सालदेखि बाल चित्रकथा लेखनको संस्थागत थालनी गरेको देखिन्छ भने रूम टु रिड हाल यसकार्यमा अग्रणी रहेको पाइन्छ । दृश्यात्मक विधासँग समेत नजिकिएको यो विधा पूर्व प्राथमिक तह एवं पाँच-सात वर्ष उमेर समूहका लागि अत्यन्त उपयोगी स्थापित भएको छ ।

नेपाली भाषामा प्रकाशित बालचित्रकथामध्ये 'जूनकीरी' (२०३७), 'चङ्खे र बाँदर' (२०४०), 'मुसीको बिहे' (२०४३), 'मेरो कथा' (२०४८), 'घैटोमा घाम लाग्यो' (२०५१), 'सुकुली भुकुलीको पुस्तकालय' (२०५६), 'फूलमती' (२०५८), 'लहरे पिपलको कथा' (२०५९), 'म्याउँ म्याउँ बिरालो' (२०६०), 'गोपीको टोपी' (२०६०), 'कोइलीको घर' (२०६०), 'वनभोज' (२०६१), 'टोमी ट्याम्पो' (२०६२), 'खुट्टा गन्ने खेल' (२०६२), 'मनुको मने' (२०६३), 'थोती' (२०६४), 'पानी मेरो साथी' (२०६५), 'भालेपुरका चल्लाहरू' (२०६५), 'छाता ओढ्ने रहर' (२०६६), 'छोइखेल्ने खेल' (२०६६), 'दुधको पोखरी' (२०६६), 'संगत' २०६७), 'कर्मले बनैं बुद्ध' (२०६७), 'राम्री बनेकी सानी' (२०६८), 'भरी भयो भकारी' (२०६८), 'का का काग' (२०६८) आदि चर्चिता बालचित्रकथाहरू हुन् ।

यसरी नेपाली भाषामा हालसम्म २६५ भन्दा बढी चित्रकथाको पुस्तकहरू छापिएका छन् । सिङ्गो बालवाङ्मयमा यसले १८ प्रतिशतमात्र स्थान ओगटे तापनि साना बालबालिकाका लागि ज्यादै उपयोगी हुनुका अतिरिक्त बालसाहित्यको मात्र मौलिक विधा भएकाले यसको लोकप्रियता हालका वर्षहरूमा दिन प्रतिदिन बढ्दै आएको तथ्यलाई २०६३ सालमा २३ वटा बालचित्रकथा प्रकाशित भएकोमा २०६४ सालमा मात्र यसको संख्या भण्डै दुई गुणा बढ्नुका साथै २०६५ सालमा ४५ भन्दा बढी तथा २०६६ सालमा ५० वटा चित्रकथा प्रकाशन हुनुबाट प्रस्ट्याउन सकिन्छ ।

३.२.२.३ बालउपन्यास

बालोपयोगी जीवन र जगत्को विस्तृत आँकलन गरिएको आख्यानात्मक विधालाई बालउपन्यास भनिन्छ । बालबालिका सुहाउँदो कथानक पात्र, परिवेश, भाषा, चित्र, संघर्ष, उद्देश्य आदि यसका तत्त्वहरू हुन् । बालसाहित्यको बृहत्

विधा भएकाले बालउपन्यास उत्तरबाल्यावस्था वा किशोरावस्थाका लागि बढी उपयोगी मानिन्छ ।

नेपाली भाषामा लेखिएका बालउपन्यासहरूमध्ये 'रामको कथा' (२०१३), 'सिरूकी बाख्री' (२०२९), 'पानीको थोपा' (२०३८), 'बिक्रम र नौलो ग्रह' (२०३९), 'मनु र भँगेरा' (२०४३), 'चोर' (२०४३), 'कमिलाको कथा' (२०४८), 'ल्वाँदे र ग्वाँदे' (२०५४), 'एक दिनको यात्रा' (२०५७), 'भूतराज' (२०५८), 'रिसको भागी' (२०५९), 'मंगलग्रहमा विज्ञान' (२०६०), 'सानी' (२०६०), 'आधा देशका राजकुमार' (२०६०), 'नयाँ बस्ती' (२०६१), 'चम्पु र चिम्प्यान्जी' (२०६१), 'आमा चरी' (२०६३), 'ठूलो मान्छे' (२०६३), 'सुन्दर पार्कका सुन्दर फूलहरू' (२०६४), 'फुपूको कथा' (२०६४), 'सृष्टिको पुराण' (२०६४), 'पाङ्ग्रेको सहर यात्रा' (२०६५), 'सन्देश' (२०६५), 'पञ्चबली' (२०६६), 'कप्तान कुक' (२०६६) आदि प्रमुख छन् ।

यसरी हालसम्म नेपाली भाषामा प्रकाशित उपन्यासको संख्या १०० भन्दा नाघ्न सकेको छैन । बालसाहित्यको तुलनामा किशोर साहित्यको न्यूनतालाई नै यसको कारण मान्न सकिन्छ । अचेल प्रौढ साहित्यका औपन्यासिक कृतिलाई पुनर्लेखन गरी बालसंस्करणका रूपमा प्रस्तुत गरिने क्रमको पनि थालनी भएको छ । रमेश विकलको 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती' को बालसंस्करणलाई यसको नमूनाका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । आउँदा वर्षहरूमा बाललेखकहरूबाट किशोर साहित्यसँगै बाल वा किशोर उपन्यास रचनाको अपेक्षा राख्न सकिन्छ ।

३.२.३ इतर आख्यानात्मक बालकृति

आख्यानको भूमिका नभएको वा आख्यानको न्यूनता भएका बालवाङ्मयका विधालाई यहाँ इतर आख्यानात्मक स्वरूप अन्तर्गत समावेश गरिएको छ । यस अन्तर्गतका बालनिबन्ध, बालयात्रा, बालजीवनी, बालचुट्किला, बालसमीक्षा, बालआत्मवृतान्तको छोटकरी चर्चा गरिएको छ ।

३.२.३.१ बालनिबन्ध

बालपरिवेशका दृश्यात्मक वस्तु एवं बालकल्पना तथा बालानुभूतिको श्रृङ्खलावद्ध गद्यात्मक प्रस्तुति नै बालनिबन्ध हो । पाठ्यपुस्तकीय दृष्टिले

बालबालिकाका लागि निबन्ध लेख्न/लेखाउन थालिएको धेरै भए तापनि नेपाल बालसाहित्य समाजको चरिकोटमा भएको एघारौं सम्मेलनको घोषणापत्रले बालनिबन्धलाई बालसाहित्यिक विधाका रूपमा सर्वप्रथम मान्यता दिएको देखिन्छ । शीर्षकको परिचय, यसको इतिहास, गुण अवगुणको निर्क्यौल, समस्याको उल्लेख, निराकरणका उपाय आदि वस्तुपरक निबन्धका केही तत्त्वहरू हुन् भने बालकल्पनाको उडान, आत्मानुभूतिको अभिव्यक्ति, बालविचार या भावनाको प्रस्फुटन आदि बालआत्मपरक निबन्धका तत्त्वहरू हुन् । साहित्यिक दृष्टिले बालनिबन्धमा आत्मपरकताको मात्रा बढी हुनु उपयुक्त मानिन्छ ।

नेपाली भाषामा पाठ्यपुस्तकीय दृष्टिले 'प्रबन्ध रचना शिल्प', 'नेपाली सजिलो साहित्य' जस्ता कृतिमा निबन्धहरू समेत संकलन भएको पृष्ठभूमिमा 'उद्योगधन्दा' (२००९), 'बाल निबन्ध र पत्र परिचय' (२०१४), 'अन्तरिक्ष' (२०२३), 'सत्यकथाहरू' (सन् १९७०) जस्ता कृतिहरूले वस्तुपरक निबन्ध लेखनलाई अघि बढाएको पाइन्छ । यसपछिका 'पानी' (२०४५), 'चौध चौपाया' (२०४९), 'पृथ्वीको कथा' (२०५१), 'बाल सन्देश' (२०५२), 'हाम्रा वरिपरिको विज्ञान' (२०५२), 'पानीको बानी' (२०५३), 'गौथलीको गुँड' (२०६०), 'मैले विर्सन नसकेको साथी' (२०६१), 'हाम्रा प्राविधिक सम्पदा' (२०६२), 'चरी थरीथरी' (२०६३), 'हजुरबाको गाउँ' (२०६४), 'नयाँ वर्षहरू' (२०६६), 'सजीव वस्तु' (२०६६), 'डल्फिन' (२०६६) आदि वस्तुपरक एवं आत्मपरक निबन्ध सङ्ग्रहहरू हुन् ।

यसरी नेपाली बालवाङ्मयको संख्यात्क दृष्टिले कमजोर विधाका रूपमा रहेको बालनिबन्धका हालसम्म दुई दर्जनमात्र कृतिहरू प्रकाशित छन् । पाठ्यपुस्तकमा अनिवार्य मानिए तापनि बालसाहित्यिक सन्दर्भमा भने बालनिबन्ध लेखनतिर धेरै लेखक आकृष्ट भएको पाइँदैन ।

३.२.३.२ बालयात्रा

बालबालिकाले गरेका यात्रावृतान्तको आत्मपरक शैलीमा गरिएको वर्णनात्मक लेखनलाई बालयात्रा भनिन्छ । केही समीक्षकले यसलाई बालनिबन्धमा नै गाभे तापनि यसलाई स्वतन्त्र बालविधाका रूपमा मान्यता दिनुपर्छ भन्ने

पङ्क्तिकारको ठम्याइ रहेको छ । 'बालक', 'कोपिला' जस्ता नेपालका पुराना तथा प्रसिद्ध बालपत्रिकाहरूले 'हिड घुम्न जाऔं' स्तम्भ राखी बालयात्रालाई प्राथमिकता दिएकोबाट पनि यसको औचित्य प्रस्टिन्छ ।

केही नौलो विधा भएकाले बालयात्राका बारेमा थोरैमात्र पुस्तकहरू प्रकाशित छन् । यिनमा 'घुम्न जाउँ' (२०५३), 'चीलगाडीमा सरर' (२०५४), 'हात्ती लस्क्यो' (२०५५), 'भुण्डिएको बगैंचा' (२०६२) आदि प्रमुख छन् । यसरी नयाँ विधा भए तापनि नयाँ-नयाँ ठाउँ घुम्न रूचाउने बालस्वभाव अनुकूलको विधा भएकाले भविष्यमा बालयात्रा सम्बन्धी पुस्तकहरूको संख्या बढ्ने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

३.२.३.३ बालजीवनी

स्वदेश वा विदेशका प्रसिद्ध व्यतित्वका बारेमा बालोपयोगी तरिकाबाट लेखिएको लेखनलाई बालजीवनी भनिन्छ । व्यक्ति परिचय, निजका योगदानको उल्लेख, बालोपयोगी भाषाको प्रयोग आदि बालजीवनीका आवश्यक तत्त्वहरू हुन् । प्रसिद्ध व्यतित्वका सत्कार्यबाट बालबालिकामा सकारात्मक प्रेरणा प्राप्त हुने अपेक्षा सहित पाठ्यपुस्तकमा धेरै पहिलेदेखि बालजीवनी समावेश गर्ने गरिएको पाइन्छ भने स्वतन्त्र रूपमा यस विधामा लेखिएका 'नेपालका तारा' (२००९), 'अमर जीवनी' (सन् १९६४), 'महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा' (२०१८), 'हाम्रा राष्ट्रिय विभूतिहरू' (२०२४), 'केही राष्ट्रिय विभूतिहरू' (२०३५) आदि केही परवर्ती जीवनी सङ्ग्रहहरू हुन् ।

'सेवाका प्रतिमूर्ति दयावीरसिंह कंसाकार' (२०४५), 'अष्ट चिरञ्जिवी' (२०५५), 'केही अमर मानिस' (२०५७), 'हाम्रा केही प्रसिद्ध साहित्यकार' (२०५८), 'विज्ञानका ताराहरू' (२०५८), 'नेपालका केही ठूला मानिसहरू' (२०६०), 'पच्चीस प्रतिभा' (२०६०), 'विश्व प्रसिद्ध पैतीस वैज्ञानिक' (२०६२), 'विज्ञानका पिता' (२०६३), 'गौतमबुद्ध' (२०६३), 'कवि मोतिराम भट्ट' (२०६३), 'वैज्ञानिकहरूको संसार' (२०६४), 'पच्चीस प्रतिभा भाग ४' (२०६४), 'साहित्यकार रमेश विकल' (२०६६), 'अरनिको' (२०६६), 'हाम्रा प्रेरणा' (२०६६) आदि हालका एकल व्यक्ति एवं विभिन्न व्यक्तित्वहरूको जीवनीमा आधारित कृतिहरू हुन् ।

यसप्रकार हालसम्म नेपाली भाषामा ६० भन्दा बढी जीवनीहरू प्रकाशित भएका

छन् जुन सिङ्गो बालवाङ्मयको चार प्रतिशतमात्र हो तापनि प्रवेशिका परीक्षासम्मको पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएबाट समेत अचेल जीवनी बालप्रिय विधाका रूपमा विकसित हुँदै आएको देखिन्छ ।

३.२.३.४ बालआत्मवृतान्त

मानवीय वा इतर मानवीय चरित्रले आफैंले आफ्नोबारेमा गरेको बयानलाई बालआत्मवृतान्त भनिन्छ । बालोपयोगी विषय, रोचक प्रसङ्ग, सरल भाषाको प्रयोग, प्रभावकारी सन्दर्भको उल्लेख, कुतुहलता, आत्मपरक शैली आदि यसका आवश्यक तत्त्वहरू हुन् । कान्तिपुर पत्रिकाको 'कोपिला' मा प्रकाशित 'म सानो छँदा' स्तम्भमा छापिएका सामग्री मानवीय आत्मवृतान्तहरू हुन् जुन 'हामी साना छँदा' (२०६१) शीर्षकमा प्रकाशित भइ सकेको छ । यसबाहेक हरेक इतरमानवीय प्राणीले पनि आ-आफ्ना बारेमा बालरूचि अनुरूपका आत्मवृतान्तहरू प्रस्तुत गर्न सक्छन् । यस किसिमका आत्मवृतान्तको सिङ्गो पुस्तक प्रकाशित नभए तापनि 'लौ भन नानी म को हुँ ?', 'आऊ परिचय गरौं', 'मलाई चिन' जस्ता कैयन फुटकर आत्मवृतान्त प्रकाशित भएका छन् । पाठ्यपुस्तकमा समेत समावेश गरिएकाले यस किसिमका आत्मवृतान्त अचेल बालबालिकाबीच लोकप्रिय बन्दै गएको देखिन्छ ।

३.२.३.५ बालसमीक्षा

बालोपयोगी सरल भाषामा कुनै पनि बाल पाठ्य सामग्रीको गुण र दोषको विवेचना गरिएको गद्य लेखनलाई बालसमीक्षा भनिन्छ । बालपत्रपत्रिकाका स्तम्भहरूमा प्रकाशित हुँदै आएका 'बालपुस्तक परिचय' पनि बालसमीक्षाका सामान्य नमूनाहरू हुन् । यस विधामा हालसम्म पुस्तकाकारका रूपमा कुनै कृति प्रकाशित नभए तापनि 'रमेश विकलका प्रतिनिधि कथाहरू : छोटो समीक्षा', 'रानी फूल : छोटो समीक्षा' आदि फुटकर रूपमा प्रकाशित बालसमीक्षाका उदाहरण हुन् । बालसाहित्यका कृतिहरूको बालोपयोगी भाषाशैलीमा बालबालिका वा प्रौढ लेखकबाट विवेचन हुनुपर्ने तथ्यको आवश्यकता बोधसहित बालसमीक्षालाई बालसाहित्यको विधाका रूपमा मान्यता दिइनुपर्ने विचार यहाँ प्रक्षेपण गरिनु उपयुक्त नै देखिन्छ ।

३.२.३.६ बालचुट्किला

भाषाका माध्यमबाट छोटो समयमा श्रोता वा पाठकलाई हँसाउने लघुआकारको विधा नै बालचुट्किला हो । प्रौढ अभिभावक पनि बालचुट्किलाबाट प्रभावित हुन्छन् तापनि बालसंसारका हाँस्यास्पद सन्दर्भ र सामग्री प्रस्तुत गरी लेखिएका लेखन नै बालचुट्किला हुन् । 'रमाइला चुट्किला', 'चुट्किलाहरू', 'खितिति', 'मज्जाले हाँसौं' आदि विविध शीर्षकमा प्रकाशित बालचुट्किला हँसिला बालबालिकाका प्रिय विधाका रूपमा स्थापित छन् र यसलाई पनि बालवाङ्मयभित्र समेट्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.२.३.७ तथ्य पुस्तक

ज्ञान विज्ञानका विविध विषयका सम्बन्धमा जानकारी दिन बालोपयोगी सरल भाषामा लेखिएका चित्रात्मक पुस्तकलाई यहाँ तथ्य पुस्तक भनिएको हो । तथ्यको प्रमाणिक जानकारी, बढीभन्दा बढी सम्बन्धीत वस्तुको चित्र, यसको इतिहास, यसका अवयवहरूको वर्णन आदि तथ्य पुस्तकका आवश्यक तत्त्वहरू हुन् ।

नेपाली भाषामा 'उद्योग धन्दा' (२००९), 'अन्तरिक्ष' (२०२३), 'वैज्ञानिक संसार' (२०२६), 'ज्ञान विज्ञान प्रश्नोत्तर' (२०४०), 'मेरो सेरोफेरो' (२०४३), 'हाम्रो बानी, राम्रो बानी' (२०४३), 'के कसरी बन्छ ?' (२०५७), 'विज्ञानले के भन्छ ?' (२०५८), 'घर घरमा विज्ञान' (२०५८), 'पानीको कथा' २०५८), 'केही धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पादाहरू' (२०५९), 'के ? किन ? कसरी ?' (२०५९), 'केही गुणकारी बोटबिरूवाहरू' (२०६०), 'बाल सामान्यज्ञान' (२०६०), 'हाम्रा वरपरका जीवजन्तु' (२०६०), 'हाम्रो पृथ्वी' (२०६१), 'हाम्रा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षहरू' (२०६२), 'हाम्रा लोकबाजाहरू' (२०६२), 'हाम्रा पोषाक र गरगहना' (२०६२), 'वैज्ञानिक चमत्कार' (२०६३), 'चरी थरीथरी' (२०६३), 'तीतामीठा कुरा' (२०६४), 'जादुको कथा' (२०६४), 'वैज्ञानिक तथ्यहरू' (२०६५), 'खाना खाएपछि' (२०६६), 'चेपागाँडाबाट भ्यागुता' (२०६६), 'करेसाबारीका बोटबिरूवा' (२०६६), 'अनौठो आकाश सूर्य र ग्रहहरू' (२०६७) आदि चर्चित बाल तथ्य पुस्तकहरू हुन् । यसबाहेक 'नेपाली बालशब्दकोश' (२०५७) एक मात्र बालशब्दकोश हो भने 'बाल विश्वकोश' (२०६०) नेपाली भाषाको एकमात्र बालविश्वकोशका रूपमा स्थापित रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार विभिन्न विषयका गरी हालसम्म १०० जति ज्ञान विज्ञान सम्बन्धी बाल तथ्य पुस्तकहरू प्रकाशित छन् तापनि तीमध्ये सबै उमेर एवं कक्षालाई ध्यानमा राखी लेखिएको पाइदैन । अंग्रेजी लगायत अन्य भाषाहरूमाझैं रङ्गीन चित्र सहितका बाल तथ्य पुस्तकहरूको खाँचोको भने सबैले अनुभव गरेको पाइन्छ ।

३.३ दृश्य स्वरूप

मञ्च वा पर्दामा प्रदर्शन गरिने बालनाटक, एकांकीलाई नै यहाँ दृश्य स्वरूप भनिएको हो । सरल, सटिक एवं संक्षिप्त संवाद, दृश्य विधान, बालोपयोगी कथानक, सफल अभिनय आदि यसका आवश्यक तत्त्वहरू हुन् ।

२०३७ सालमा प्रकाशित 'सात थुँगा' लाई पहिलो बालनाटक मानिन्छ (प्रधान, प्रमोद : २०६५) । यसपछिका 'जूनकीरी' (२०३७), 'धनी मुसे' (२०३७), 'गणेशको लड्डू' (२०३७), 'चङ्खे र बाँदर' (२०४०), 'बादलका बुट्टाहरू' (२०५२), 'बालबालिकाहरूका नाटक' (२०५३), 'खलाँती बाजे' (२०५९), 'पेटु पेन' (२०६३), 'शैक्षिक नाटक' (२०६३), 'सम्पत्ति' (२०६३), 'हराएको चिठी' (२०६४), 'फुच्चे रोबोट' (२०६५), 'उपहार के दिने ?' (२०६५), 'हाम्रा एकांकी' (२०६६) आदि चर्चित बालनाटक एवं एकांकी सङ्ग्रहहरू हुन् ।

यसप्रकार नेपाली भाषामा हालसम्म पनि दुई दर्जनभन्दा बढी बालनाट्य कृतिहरू प्रकाशित हुन सकेका छैनन् । रेडियो, टेलिभिजनजस्ता संचार क्षेत्रको सहयोगी विधा हुनुका साथै कतिपय विद्यालयमा नियमित रूपमा बालनाटक मञ्चन गरिँदै आइएको एवं केही बाल थिएटरको स्थापना तथा हरेक वर्ष गरिँदै आएको बाल नाटकको प्रतियोगिता समेतको सहयोगमा भविष्यमा यसले गुणात्मक र संख्यात्मक दृष्टिले समेत फड्को मार्ने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

३.४ साञ्चारिक स्वरूप

वर्तमान युग सञ्चारको युग हो । विद्युतीय सञ्चारका क्षेत्रले व्यापकता पाएको अहिलेको समयको चाहेजति सदुपयोग बालसाहित्यले गर्न सकेको देखिँदैन । हालसम्म बालबालिकाका लागि स्तरीय चलचित्र बनेको पाइँदैन भने

टेलिश्रृङ्खलाहरूको न्यूनता पनि त्यतिकै रहेको छ । त्यस्तै नेपाली परिवेशका दृश्यात्मक कार्टुन चित्रहरूको अभावका कारण नेपाली बालबालिकाहरू विदेशी कार्टुन हेरेर चित्त बुझाउन बाध्य छन् । नेपालका टेलिभिजनहरूले बालकार्यक्रमलाई बढी महत्त्व दिएको पनि देखिँदैन ।

२०२० को दशकदेखि रेडियो नेपालमा 'बाल कार्यक्रम' को थालनी हुनु यसको सबल पक्ष हो भने हाल सयभन्दा बढी एफ.एम रेडियोहरू सञ्चालनमा रहेका छन्, तीमध्ये केहीले नियमित रूपमा बालकार्यक्रम प्रसारण गरी बालसाहित्यको श्रीवृद्धिमा पुऱ्याउँदै आएको योगदान प्रशंसनीय रहेको छ । यसैगरी केही बालकथाका किताबहरूले उक्त कथा वाचनका सिडी समेत (स्माइल प्लिज) उपलब्ध गराएबाट यस क्षेत्रमा बालसाहित्यको उज्जवल भविष्य देखिन्छ भने इन्टरनेटमा समेत (केटाकेटी डट कम) बालसाहित्यको पहुँच हुनुलाई यसको अर्को उल्लेखनीय फड्को मान्न सकिन्छ ।

त्यस्तै संस्थागत रूपमा बालक, कोपिला, मुना, सुनकेस्रा जस्ता बाल पत्रपत्रिकाका साथै निजी रूपमा मेला, किशोर, बालबाटिका, मयुर, नवतारा जस्ता बालपत्रिकाको प्रकाशनले नेपाली बालसाहित्यको गुणात्मक र संख्यात्मक अभिवृद्धिमा पुऱ्याएको योगदान पनि अविस्मरणीय रहेको छ । यसरी संचारका क्षेत्रमा प्रवेश गरेको बालसाहित्यिक स्वरूपले विगत पाँच-छ दशकमा गरेको उपलब्धिप्रति सन्तोष नै मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.५ शैक्षणिक स्वरूप

पाठ्यपुस्तकीय प्रयोजनका लागि तयार गरिएका सामग्रीलाई यहाँ बालवाङ्मयको शैक्षणिक स्वरूप भनिएको हो । कक्षा अनुकूलको शैक्षिक सामग्री, सरल भाषाको प्रयोग, उपयुक्त उद्देश्य आदि यसका आवश्यक तत्त्व हुन् । यस क्रममा सुरूमा नेपाली भाषामा बालसाहित्यको प्रयोग शैक्षणिक उद्देश्यका लागि नै (गोर्खा पैह्ला किताब, अक्षराङ्क शिक्षा) भएको देखिन्छ । यसपछि गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति, नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र, साझा प्रकाशन, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र जस्ता सहकारी प्रकाशन संस्थाहरूले शैक्षिक उद्देश्य परिपूर्तिका लागि बालसाहित्य समेत समावेश गरी विभिन्न तहका पाठ्यपुस्तकहरूको निर्माण गरेको पाइन्छ । हाल रत्न पुस्तक

भण्डार, एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स, विद्यार्थी प्रकाशन, सत्याल पब्लिकेशन, भूँडीपुराण प्रकाशन, ऐरावती प्रकाशन, युनिक एजुकेशन पब्लिसर्स, एशिया पब्लिकेशन जस्ता निजी स्तरका प्रकाशन संस्थाहरूले प्रशस्त मात्रामा पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशन गरेका छन् । यी पुस्तकहरूमा बालसाहित्यको विविध विधाहरूको समावेशनबाट पनि बालसाहित्यको श्रीवृद्धिमा टेवा पुगेको देखिन्छ ।

यसै गरी मानविकी सङ्काय तर्फको स्नातक तहको तेस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली अन्तर्गत छुट्टै विषयका रूपमा बालसाहित्यको समावेशनले नेपाली बालसाहित्यको सैद्धान्तिक एवं प्रयोगात्मक क्षेत्रलाई महत्त्व प्रदान गरेको छ भने शिक्षाशास्त्र संकायतर्फ पनि स्नातकोत्तरको दूरशिक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत हालसालै गरिएको बालसाहित्यको समावेशनबाट पनि यसको गरिमा बढेको छ । त्यस्तै प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा बालसाहित्य र यसका बालकथा, बालगाउँखाने कथा, बालकविता, बालचुट्किलाहरू भन्न सक्ने क्षमताको अभिवृद्धिलाई आफ्नो उद्देश्य बनाएबाट पनि शैक्षणिक क्षेत्रका माध्यमबाट बालसाहित्यको श्रीवृद्धिमा योगदान पुगेको तथ्य प्रस्टिन आउँछ (प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम : कक्षा ४-५, २०६५) ।

३.६ अनुवादित एवं पुनर्लिखित स्वरूप

अन्य भाषामा लेखिएका बालसाहित्यको अनुवाद या नेपाली एवं विदेशी भाषाका प्रौढ साहित्यको बालोपयोगी संस्करण या पुनर्लेखनलाई यहाँ अनुवादित एवं पुनर्लेखित स्वरूप भनिएको हो । 'हितोपदेश' (१८३२) को पृष्ठभूमिमा नेपाली भाषामा सुरूका वर्षहरूमा यस किसिमका कृतिहरू प्रशस्त लेखिएका छन् भने अचेल पनि यसको क्रम बढ्दो मात्रामा रहेको छ ।

गोरखापत्रमा प्रकाशित विविध कथाका अतिरिक्त 'मीठो गीत गाउने चराको विषयमा' (१९६७), 'हाँसको नराम्रो चल्लाको कथा' (१९७१), 'संक्षिप्त रामायण' (१९७२), 'संक्षिप्त भारत' (१९७४), 'सुनौला कथाको पुस्तक' (१९७९), 'नीति कथा समुच्चय' (१९९०), 'इसव नीति कथा' (१९९७) आदि पुराना अनुवादित एवं पुनर्लिखित बालपुस्तकहरू हुन् । 'गाड धनको खोजी' (सन् १९६६), 'चीनका प्राचीन कथा' (२०२५), 'रगतका कुरा' (२०२६), 'तारो र साथीहरू' (२०२९),

'घाम छाँया' (२०३०), 'एसियाली नेपाली लोककथा' (२०३४), 'मासाको पराहा तकिया' (सन् १९७५), 'पञ्चतन्त्रका पाँच कथा' (२०३६), 'सर्पको डाक्टर र अरू बालकथाहरू' (२०४६), 'अनौंठो देशमा एलिस' (२०४९), 'विदेशी वगैँचाका चार थुँगा फूल' (२०५२), 'सुनौला सिउर' (२०५४), 'एक साथ हाँसौं' (२०५५), 'इच्छाको सिमाना' (२०५५), 'इन्द्रजाली रूख' (२०५५), 'मुसाको सुरूवा' (२०५७), 'नीला डल्फिलनहरूको टापु' (२०५८), 'असी दिनमा विश्व भ्रमण' (२०५८), 'अलादिन र जादुको बाकस' (२०५९), 'म्याकवेथ' (२०५९), 'विश्वप्रसिद्ध बाल लोककथाहरू' (२०६०), 'एसियाका कथाहरू' (२०६३), 'जासुस मुसो' (२०६३), 'महात्मा गान्धी' (२०६३), 'अकवर बिरबलको कथा' (२०६३), 'स्वतन्त्रताको बाटो सजिलो छैन' (२०६४), 'माहुरी र गँडेउला' (२०६४), 'माकुराको जालो' (२०६६) आदि वर्तमान समयका चर्चित अनुवादित एवं पुनर्लिखित बाल पुस्तकहरू हुन् ।

यसरी हालसम्म विभिन्न भाषाहरूबाट नेपाली भाषामा अनुवादित एवं पुनर्लेखन समेत गरी विभिन्न विधाका तीनसयभन्दा बढी पुस्तकहरू प्रकाशित छन् । सिङ्गो नेपाली बालसाहित्यमा यस्ता पुस्तक बीस प्रतिशतभन्दा बढी रहेका छन् । यस्ता कृतिहरूबाट एकातिर बालबालिकाहरू अन्तर्राष्ट्रिय बालसाहित्य पढ्न पाई लाभान्वित भएका छन् भने अर्कोतिर नेपाली बाल लेखकहरूलाई विश्वमा चलेका बालसाहित्यिक प्रवृति र स्तरबारे जानकार हुने मौका प्राप्त भएको देखिन्छ ।

४. बालसहभागिता र सहसिर्जना

बालसाहित्य लेखनप्रति बालसहभागिता बढाउने विविध प्रक्रियामध्ये सहसिर्जना पनि एक हो । दुई वा दुईभन्दा बढी सर्जकहरूले कुनै एक शीर्षकमा सिर्जिएको रचनालाई सहसिर्जना भनिन्छ । यस्ता सहसर्जकमध्ये कम्तीमा एक बालबालिका भएमा मात्र बालसहभागिताको सार्थकता रहन्छ । हालसम्मका सहसिर्जनामा बालसर्जकको चित्रमा केन्द्रित भई प्रौढ सर्जकले विभिन्न विधाका बालसाहित्यको सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा संस्थागत रूपमा २०५८ सालबाट सहसिर्जनको थालनी भएको देखिन्छ ।

प्रकाशित संकलनका आधारमा हालसम्म काठमाण्डौंमा २०५८ र २०६६ सालमा समेत गरी दुईपटक, २०६६ सालमा घान्द्रुकमा तथा २०६७ सालमा चरिकोटमा समेत गरी ४ पटक बाल सहसिर्जनात्मक कार्यक्रम संचालन भएको देखिन्छ । यी चारवटै कार्यक्रममा सिविन-नेपालको अग्रणी भूमिका रहेको पाइन्छ । यसक्रममा सहसिर्जनाको उपादेयता सम्बन्धी सम्पन्न विचार गोष्ठीले समेत साहित्य लेखनमा बालसहभागितालाई प्रोत्साहित गर्न यस किसिमका सहसिर्जनात्मक कार्यक्रमहरू विभिन्न स्थानमा निरन्तर हुनुपर्ने निर्क्यौल निकालेबाट पनि यस्ता कार्यक्रमको औचित्य स्वतः प्रष्टिन आउँछ ।

सहसिर्जनात्मक प्रक्रियाबाट सयभन्दा बढी बालरचनाहरू रचिएका देखिन्छन् । तिनको साहित्यिक मूल्यभन्दा पनि यस्ता कार्यक्रमले बालबालिकाहरू प्रौढ सर्जकसँग निर्भीक रूपमा आफ्ना भावनाहरू पोख्न सक्षम बन्छन् भने प्रौढ सर्जकले पनि बालसर्जकबाट सिर्जनका सामग्री प्राप्त गर्न सक्दछन् । यसरी सहसिर्जनाका सहभागी सर्जकहरू एकआपसमै लाभान्वित हुने हुँदा पनि भविष्यमा यस्ता कार्यक्रम अझ बढी संचालन हुनुपर्ने देखिन्छ । स्थानीय बालक्लब, पुस्तकालय वा शिक्षक र विद्यार्थीका बीच विद्यालयमा समेत बालसहभागितामूलक सहसिर्जनाको व्यापकताबाट साहित्य लेखनप्रति बालबालिका स्वयंको सहभागितामा अभिवृद्धि भई भविष्यमा बालसाहित्यका सच्चा सष्टा बालबालिका स्वयं हुनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिन्न ।

५. स्थानीय सन्दर्भ

स्थानीय सिर्जनशील हातहरू जबसम्म सक्रिय हुँदैनन् तबसम्म बालसाहित्यले व्यापकता प्राप्त गर्न सक्दैन । यस क्रममा एकातिर स्थानीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक वैशिष्ठ्य समेट्दै बालसाहित्यको रचना गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर इतर नेपाली भाषाका लेख्य वा कथ्य बालसाहित्यलाई नेपालीमा अनुवाद गरी तत् स्थानिक विशेषतालाई राष्ट्रिय स्तरमा पुर्‍याउन सकिन्छ । यसै गरी स्थानीय स्तरमा प्रचलित बाललोककथा, बाललोकगीत, बालगाउँखानेकथा आदिको संकलनबाट पनि बालसाहित्य लाभांन्वित हुनसक्ने देखिन्छ । त्यस्तै कतिपय स्थानका नामबारे सुनिएका किंवदन्तीहरूमध्ये उपयुक्त एवं प्रामाणिक तथ्यलाई बालोपयोगी रूपमा बालसाहित्यमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ

भने धार्मिक, प्राकृतिक स्थलहरूको उत्पत्तिका बारेमा प्रचलित कतिपय भनाइहरू समेट्दै बालोपयोगी उत्पत्ति कथाको निर्माण गर्न सकिन्छ ।

समग्रमा हरेक विद्यालयमा नियमित रूपमा आयोजना गरिने बालसाहित्यिक कार्यक्रम, भित्तेपत्रिका प्रकाशन, कथा वाचन, क्षेत्रीय वा जिल्लाव्यापी बालसाहित्यिक प्रतियोगिता, स्थानीय सञ्चारका साधनमा बालसाहित्यको पहुँच, प्रौढसर्जक र बालसर्जकबीचको सहसिर्जना, राष्ट्रिय स्तरका बाललेखकसँग स्थानीय बालबालिका एवं सर्जकहरूको अन्तर्क्रिया जस्ता क्रियाकलापबाट पनि स्थानीय स्तरमा बालसाहित्यिक गतिविधिको संचालन हुन्छ र यसबाट बालसाहित्यको श्रीवृद्धिमा टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

६. उपसंहार

बालबालिका देशका भविष्य हुन् । वर्तमानमा सत्कार्य गरेमा नै भविष्य समुज्ज्वल हुनसक्छ । यस दृष्टिले हालका बालबालिकालाई उपयुक्त मानसिक खुराक, सकारात्मक सोच, श्रमप्रतिको सम्मान, कर्तव्य-दायित्वप्रतिको सचेतता प्रदान गर्दै समस्यासँग संघर्ष गर्ने बानी बसाल्न सकेमात्र आजका बालबालिकाहरू भविष्यमा सुयोग्य नागरिक र असल मान्छे बन्न सक्छन् । यसका लागि उपयुक्त पारिवारिक, शैक्षिक, सामाजिक परिवेशसहित उनीहरूको वौद्धिक, मानसिक विकासका लागि पुस्तकहरू अत्यन्त उपयोगी सामग्रीहरू हुन् । एउटा राम्रो पुस्तकबाट जेजति ज्ञान बालबालिकाले प्राप्त गर्न सक्छन्, त्यति ज्ञान कक्षागत औपचारिक अध्ययन र उपदेशबाट मात्र सम्भव छैन । स्वाध्ययनले ज्ञानको क्षितिज विस्तृत हुन्छ र बालबालिकामा स्वाध्ययनजन्य पठन संस्कृतिको विकासका लागि उनीहरूका उमेर र रूचि अनुसारका बालवाङ्मयका कृतिहरूको पहुँच उनीहरूसम्म हुनु आवश्यक हुन आउँछ । यसका लागि एकातिर बाललेखक सचेत हुनु आवश्यक छ भने अर्कोतिर अभिभावक तथा शिक्षकको मार्ग निर्देशनको पनि खाँचो रहेको हुन्छ ।

नेपाली भाषामा हालसम्म १५०० भन्दा बढी बालवाङ्मयीय रचना प्रकाशित भएका छन् । जहाँ जहाँ बालबालिकाको संलग्नता रहन्छ, त्यहाँ त्यहाँ बालवाङ्मयका के-कस्ता स्वरूपहरू प्रचलनमा छन् भने माथिको चर्चाबाट

बालसर्जक स्वयं वा नवोदित प्रौढ सर्जकलाई आफ्नो रूचि अनुरूपको जुनसुकै विधामा पनि कलम चलाउन सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ । त्यसैले साहित्य सिर्जनाप्रति बालबालिकालाई सहभागी गराएर होस् वा उनीहरूलाई उपयुक्त बालपुस्तक पढ्न अभिप्रेरित गरेर होस्, उनीहरूमा पुस्तकप्रतिको अभिरूचि बढाउन आवश्यक हुन्छ । केही वर्षयता आएर बालसाहित्यको पुस्तक प्रतिवर्ष सयभन्दा बढी संख्यामा प्रकाशित हुने गरे तापनि यिनले बालबालिकाका प्रत्येक समस्या र उत्सुकतालाई अझै समेट्न सकेको देखिँदैन । बालहिंसा, बालयौन दुराचार, बालश्रम शोषणजस्ता नकारात्मक पक्ष तथा बालमैत्री, बालसहभागिता, बालबालिकाप्रतिको सम्मान अभिवृद्धिसहित बालअधिकारका कतिपय सकारात्मक विषयहरू बालसाहित्यमा अझै समेट्न सकिन्छ भने स्थानीय वैशिष्ट्य झल्कने खालका बालवाङ्मयको निर्माणमा स्थानीय तहबाटै प्रयास हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अवस्थी, महादेव (२०६५), **बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन–प्रक्रिया**, काठमाण्डौं : एकता बुक्स ।
- .... (२०६८), "पाठ्यपुस्तकमा बालसाहित्यको प्रयोग", नेपाल बालसाहित्य समाजको एक्काइसौं सम्मेलन (पाल्पा) मा प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित) ।
- घिमिरे, ध्रुवकुमार (२०६८), "बालसाहित्यमा सहसिर्जना प्रयोग र उपलब्धी", बालसाहित्यमा बालसहभागिता : सहसिर्जनाबारे को बिचार गोष्ठिमा प्रस्तुत कार्यपत्र (सिविनमा) ।
- डिल्स, ट्रेसी इ (सन् १९९८), **यु क्यान राइट चिल्ड्रेन्स बुक**, ओहायो : राइटर्स डाइजेस्ट बुक्स् ।
- न्यौपाने, कुसुमाकर (२०६८), "नेपाली बालगीतको परिचय र यसका प्रवृत्ति", नेपाल बालसाहित्य समाजको एक्काइसौं सम्मेलन (पाल्पा) मा प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित) ।

- प्रधान, प्रमोद (२०६५), **नेपाली बालवाङ्मय परिचयकोश**, काठमाण्डौं : मार्टिन चौतारी ।
- .... (२०६६), "वि.सं. २०६३ मा प्रकाशित नेपाली बालकृतिहरूको अध्ययन", **बाल-साहित्य-१८**, पृ. ३५-५० ।
- प्रधान, प्रमोद र कुमार भट्टराई, सम्पा., (२०६७), **सहसिर्जना**, काठमाण्डौ : सिविन-नेपाल ।
- प्रधान, गौरी, सम्पा., (२०६०), **सहसिर्जना**, काठमाण्डौ : नेपाल बालमजदूर सरोकार केन्द्र (सिविन) ।
- रिजाल, नवराज (२०६८), "वि सं. २०६४-६५ का बालकृतिहरू", **बाल-साहित्य-१९**, पृ. ३४-५३ ।
- लामिछाने, कपिल (२०६१), **रमाइला गाउँखाने कथा**, काठमाण्डौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।
- वाग्ले, अनन्तप्रसाद (२०६८), "२०६६ सालमा प्रकाशित नेपाली बालसाहित्य कृतिहरूको अध्ययन", नेपाल बालसाहित्य समाजको एक्काइसौं सम्मेलन (पाल्पा) मा प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित) ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण, सम्पा (२०६८), **सहसिर्जना**, काठमाण्डौं : सिविन-नेपाल ।
- श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद (२०४४), **स्थाननाम-कोश**, काठमाण्डौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

❑❑

बालसाहित्य सिर्जनामा नवीन प्रयोगः सहसिर्जना र एघार शव्दका कविताहरु

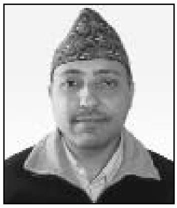

कुमार भट्टराई

१.० विषय प्रवेश

मानिसले नयाँ कुराको आविष्कार गरेको प्रयोग गरेर नै हो । मानिस प्रयोग गर्न डराएको वा हिचकिचाएको भए मानवसभ्यताले यसरी द्रुत गतिमा विकास गर्ने नै थिएन । हाम्रो व्यवहारिक जीवनमा पनि हामीले गर्ने प्रयोगले नयाँ नयाँ कुरा सिकाउँदै लैजान्छ । वास्तवमा हामी बाल्यकालदेखि नै प्रयोग गर्दै र व्यवहारिक ज्ञान लिँदै अगाडि बढ्छौं । यो क्रम हाम्रो जीवनपर्यन्त चलिरहन्छ ।

साहित्यको विकासमा पनि प्रयोगधर्मिता ज्यादै महत्वपूर्ण पक्ष रहँदै आएको छ । प्रयोगबाट साहित्यमा नवीनता थपिन्छ । सो नवीनतालाई धेरैले रूचाए र अपनाए भने त्यसले एउटा अभियानको स्वरूप ग्रहण गर्दछ भने धेरैले नरूचाएको खण्डमा आरम्भ गर्नेसँग मात्र सीमित रहन्छ । बालसाहित्यमा पनि यसलाई बालबालिकाका निम्ति रूचिकर र हितकारी बनाउने सन्दर्भमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका प्रयोगहरू गरिँदै आएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा बालसाहित्यमा "सहसिर्जना" र "११ शव्दका कविता" आजका नवीनतम प्रयोगका रूपमा नेपालमा देखा परेका छन् । यस लेखमा बालसाहित्यका क्षेत्रमा गरिएका यी दुई प्रयोगका बारेमा चर्चा गरिनेछ ।

२.० सहसिर्जना

२.१ सहसिर्जनाको पृष्ठभूमि

साहित्य समाजभन्दा पर छैन । तसर्थ साहित्यमा समाजमा चलिरहेका घटना परिघटना, विचार तथा आन्दोलनहरूको प्रभाव स्वभाविक रूपमा प्रतिविम्वित

हुने गर्दछन् । यस सिलसिलामा बालसहभागिताको चर्चा, बहस र अभ्यासको कुराले विश्वव्यापी स्वरूप लिएको र नेपालमा पनि व्यापक चर्चाको विषय बनी आएको सन्दर्भमा बालसाहित्यका क्षेत्रमा पनि बालसहभागिताको खोजी हुनु स्वभाविक हो । यसै परिप्रेक्षमा सहसिर्जनाको अवधारणा जन्मिएको हो । झण्डै डेढ दशक अगाडि सिविनका संस्थापक अध्यक्ष गौरी प्रधानले प्रतिपादन गर्नु भएको यस अवधारणाले बालसाहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमा मान्यता प्राप्त गरिसकेको छ ।

२.२ सहसिर्जना र बालहसभागिता

सामान्यतया सहसिर्जना भन्नाले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति मिलेर गर्ने सिर्जना भन्ने बुझिन्छ । बालसाहित्यका क्षेत्रमा स्रष्टा र बालबालिकासँगै बसेर गर्ने सिर्जना नै सहसिर्जना हो । यसमा सँगै बसेका स्रष्टाले सँगै बसेका बालक/बालिकाका अनुभूतिलाई अनुभूत गर्ने र उनीहरूका भावनालाई अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् । यसक्रममा बालबालिका स्वयम् पनि चित्रका माध्यमद्वारा आफूलाई अभिव्यक्त गर्न सक्तछन् । वास्तवमा यसप्रकारको सहसिर्जना बालबालिका र वयस्कबीचको सहकार्य पनि हो ।

बाल्यकाल मानवजीवनको महत्वपूर्ण चरण हो । यसै चरणमा बालबालिकाले आफ्नो भविष्यको बाटो पहिल्याउँछन् । यसरी जीवनको बाटो पहिल्याउनका लागि उनीहरू बाँचेको वरिपरीको समाजले दिने वातावरणले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । सहभागिताको वातावरणमा हुर्कने मौका पाएभने मात्र बालबालिका भविष्यमा सही मार्गमा लाग्न सक्तछन् । यसैकारण राष्ट्रसंघीय बालअधिकार महासन्धिले पनि बालबालिकाको सहभागिताको अधिकारलाई महत्वका साथ उठाएको छ । बालससहभागिताबाट बालबालिकाका अन्य अधिकार प्राप्त गर्ने आधार पनि तयार हुनजान्छ । यसरी उनीहरूको जीवनमा प्रभाव पार्ने विषयवस्तुमा सहभागी हुने सन्दर्भमा बालसाहित्य सिर्जनामा पनि उनीहरूको सहभागिता ज्यादै आवश्यक छ । किनकि बालसाहित्य बालबालिकाका लागि हो र सिर्जनाका क्रममा नै उनीहरूको सहभागिता रहन सक्यो भने त्यो साहित्यमा बालबालिकाको अपनत्व बढ्न जान्छ ।

बालसहभागिता किन?

- बाल्यकालमा आधारभूत सिपहरू सिक्न बालसहभागिता
- आफूमा अन्तर्निहित क्षमताको पहिचान गर्न र तिनलाई उचित व्यवस्थापन गर्न बालसहभागिता
- जीवनोपयोगी सिप सिक्नका लागि बालसहभागिता
- सहभागिताको संस्कृति प्रवर्द्धन गर्न एवम् आत्मविश्वास बढाउन बालसहभागिता
- प्रजातान्त्रिक पद्धति र नागरिक दायित्वमा अभ्यस्त गराउन बालसहभागिता
- अन्तरपुस्ता दूरी (Generation Gap) कम गराउन बालसहभागिता

- कन्सोर्टियमद्वारा प्रकाशित बालसहभागिता अवधारणापत्र

बालबालिकाहरू समाजका एक अभिन्न अङ्ग हुन् । समाजमा हुने प्रत्येक घटनाक्रमले बालबालिकाहरूलाई पनि कुनै न कुनै ढङ्गबाट प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । त्यसबाहेक समाजको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक संरचना र परिस्थितिले पनि बालबालिकाहरूको जीवनमा गहिरो प्रभाव पारेको हुन्छ । सामान्यतया बालबालिकाहरूलाई हेर्ने मानिसहरूको सोच परम्परागत र कल्याणकारी अवधारणाबाट ग्रसित छ । कल्याणकारी सोच सर्सर्ती हेर्दा राम्रो देखिए तापनि यथार्थमा त्यो सोच अधिकारमुखी नभएर दया, माया र अनुकम्पामा आधारित हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा बालबालिकाहरूका निम्ति काम गर्नु भनेको विपन्न बालबालिकाहरूको निम्ति केही औषधी, लुगाफाटो र खाना बाँड्नु मात्रै होइन बरू ती कुरा प्राप्त गर्ने बालबालिकाको आधारभूत अधिकार किन नासियो ? भनी त्यसको जवाफ खोज्ने दिशामा लाग्नु पनि हो । ठीक यस्तै बालसाहित्यको उद्देश्य भनेको बालबालिकाको निम्ति केही कथा, कविता, नाटक, गीत सङ्गीत सिर्जना गर्नु मात्रै नभएर ती कुराहरूको माध्यमबाट समाजमा उज्यालो छर्नु र त्यस अनुसार बालबालिकाहरूलाई हुर्काउनु-बढाउनु पनि हो । अझै त्यो भन्दा महत्वपूर्ण कुरा त त्यस प्रक्रियामा बालबालिकाको सक्रिय सहभागिता उत्थान गर्नु पनि हो । आजभोलि बालअधिकारको बारेमा कुरा गर्दा हामी

> बालबालिकाको बचावट, विकास र संरक्षणको अधिकारको विषयमा केन्द्रित हुन्छौं । साथसाथै यी कुराहरू व्यवहारमा उतार्ने सन्दर्भमा बालसहभागिताको कुरा पनि हुन सक्तछ । बालसहभागिताको कुरा गर्दा साहित्य सृजनामा समेत बालबालिकाहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्तछन् भन्ने कुरामा थप अन्वेषण, छलफल र विचार विमर्श आवश्यक छ ।
>
> – *सहसिर्जना अवधारणाका प्रवर्द्धक गौरी प्रधान*

२.३ सहसिर्जनाका केही उदाहरणहरु

बालसाहित्यका साधकहरूले आफ्नो लेखनको प्रेरणास्रोत बालबालिकालाई नै मान्ने गरेको पाइन्छ । यसरी गुरू थापिएका आफ्ना प्रेरणास्रोतसँगको सामीप्य नभैकन, उनीहरूबारेको जानकारी नभैकन उनीहरूका लागि वा उनीहरूबारेको साहित्य कसरी सिर्जित हुन सक्तछ र ? तसर्थ बालसाहित्य सिर्जनामा स्वभाविक रूपमा स्रष्टा र बालबालिकाबीचको सामीप्यता पहिलेदेखि नै रहेको छ । कतिपय बालसाहित्यकारले त बालबालिकासँग सङ्गत बढाएर उनीहरूलाई राम्ररी बुझिसकेपछि मात्र साहित्य सिर्जना गरेको बताउँदै आउनु भएको छ । यसरी हेर्दा बालसाहित्यका क्षेत्रमा सहसिर्जनाको अभ्यास पहिलेबाट नै भएको मान्न सकिन्छ । तर बालबालिकालाई "उ आफू सिर्जनाको प्रक्रियामा स्रष्टासँगै सहभागी रहेको" जानकारीसहित सहसिर्जना गरिएका उदाहरणहरू थिएनन् । तर बालअधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत संस्था सिविन–नेपालले पछिल्लो दशकदेखि सहसिर्जनाको अवधारणासहित विभिन्न साहित्यिक संघसंस्थाहरूको सहकार्यमा सहसिर्जनाको अभियानलाई गति दिइरहेको छ । यसक्रममा हालसम्म चारवटा सहसिर्जनाका कार्यक्रमहरू सम्पन्न भैसकेका छन् । सबैभन्दा पहिलो २०५८ सालमा बालसाहित्य समाजसँगको सहकार्यमा "नानीहरूको कुची र साहित्यकारहरूको कलमको सहयात्रा" नाम दिएर सहसिर्जना सम्पन्न गरियो । त्यसैगरी २०६६ सालमा बालसंसार प्रा.लि. सँगको सहकार्यमा काठमाडौंमा सहसिर्जनाका कार्यक्रमहरू सम्पन्न भयो भने बालसाहित्य समाजसँगको सहकार्यमा २०६६मा नै कास्कीको घान्द्रुकमा थप अर्को सहसिर्जना कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो । त्यसैगरी २०६७ सालमा दोलखा साहित्य संगमसँगको सहकार्यमा दोलखाको चरिकोटमा सहसिर्जना कार्यक्रम सम्पन्न भयो । यसरी एक दशकभित्र सहसिर्जनाका उल्लेख्य कार्यक्रमहरू सम्पन्न भैसकेका छन् ।

यी बाहेक सहसिर्जनाका सन्दर्भमा थुप्रै बहसहरू पनि सञ्चालन गरिसकिएका छन् । सन् २०११ मा महाकाली साहित्य संगम, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान र सिविन-नेपालको आयोजनामा महेन्द्र नगर, भीमदत्त नगरपालिकामा सम्पन्न साहित्यिक संगोष्ठी तथा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, बालसाहित्य समाज, बालसंसार प्रा.लि. र सिविन-नेपालको आयोजनामा सम्पन्न साहित्यिक कार्यक्रममा उपस्थित साहित्य क्षेत्रका प्रवुद्ध व्यक्तित्वका बीचमा गरिएका सहसिर्जनासम्बन्धी बहसहरूका निष्कर्षबाट यस अवधारणाले मान्यता प्राप्त गरिसकेको छ । सहसिर्जना अभियानको लोकप्रियताका आधारमा विचार गर्दा यो सामूहिक अभ्यास बालसाहित्यकारहरूमाझ विस्तार हुँदै जाने देखिएको छ ।

महाकालीको महेन्द्रनगरमा आयोजित कार्यक्रममा कुमार भट्टराईले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो भने प्रज्ञा प्रतिष्ठानको कार्यक्रममा अवधारणाका प्रवर्द्धक गौरी प्रधानले सहसिर्जनाका बारेमा छलफल चलाउनु भएको थियो ।

२.४ सहसिर्जना विधि

बालबालिकालाई जानकारी गराएर स्रष्टाले गर्ने सिर्जनामा सहभागी गराउने जुनसुकै विधि पनि सहसिर्जना हुन सक्तछन् । तर सिविनले प्रस्ताव गरेको र अभ्यासमा ल्याइरहेको सहसिर्जनाको विधिमा स्रष्टा मात्र होइन बालबालिका स्वयम् पनि क्रियाशील बन्छन् र अभिव्यक्ति दिन्छन् । बालबालिकालाई रङ्गीन चित्र बनाउन मनपर्छ र उनीहरू चित्रद्वारा आफ्ना भावनाहरू अभिव्यक्त गरिरहेका हुन्छन् । सहसिर्जनाका क्रममा स्रष्टाले बालबालिकाको भावना बुझ्ने सन्दर्भमा उनले बनाएका चित्रका आधारमा अभिव्यक्ति दिने र चाहिएको अन्तर्क्रिया गर्ने विधि अपनाउनु पर्दछ । यसरी बालबालिकाको कुची र स्रष्टाको कलमबाट सिर्जना भएका दुई भिन्न सामग्रीरूपमा व्यक्त अभिव्यक्तिहरूलाई सङ्कलन गरेर प्रकाशन गर्दा अरू धेरै जिज्ञासुहरूले पनि त्यो सामग्री हेर्ने मौका पाउँदछन् । यस विधिलाई अपनाउँदा अवधारणात्मक स्पष्टताका लागि बालसाहित्यकारहरूसँगको छलफल, भेटघाट, सहसिर्जनाका लागि विषयवस्तु छनौट, सहभागी संख्या निर्धारण, सहभागी बालबालिकाको छनौट, कार्यक्रमस्थलको छनौट, सहसिर्जनाका लागि लाग्ने समय निर्धारण लगायत कार्यक्रमको अभिलेखीकरणलाई ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

यसका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूमा सहभागी हुने स्रष्टाको सङ्ख्याका आधारमा लेख्ने कपी/डायरी र कलम, सहभागी बालबालिकाको संख्याका आधारमा कलर पेन्सिल/कुची वाटर कलर र ड्रइङ पेपर, बालबालिकालाई वितरणका लागि बालसाहित्यका पत्रिका एवम् पुस्तकहरू, सहभागी उपस्थिति फारम, व्यानर आदि पर्दछन् ।

२.५ निष्कर्ष

बालबालिकासँगको हाम्रो परम्परागत सम्बन्ध अन्तर्क्रियात्मक छैन । परम्परागत सोचका मानिसहरूले जानेर नजानेर बालबालिकालाई एउटा वस्तुका रूपमा व्यवहार गरिरहेका हुन्छन्, जे गर्दा पनि हुने जे भन्दा पनि हुने । तर बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने बालबालिका कुनै वस्तु होइनन् बरू हाम्रो साझा लक्ष्य प्राप्ति गर्ने दिशामा एक सहयोगी र सहकर्मी हुन् । बालबालिकाहरूसँगको सहकार्यलाई हामीले हाम्रा विशेषताहरू अनुकरण गर्नका लागि नभई हाम्रा साझा उद्देश्य प्राप्ति गर्नका लागि उपयोग गर्नुपर्दछ । बालबालिका हाम्रा असाध्य नजिकका मित्र हुन् । तसर्थ जीवनको हरेक क्षेत्रमा हामीले बालबालिकासँग मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

बालसाहित्य सिर्जनाका क्रममा पनि हामीले बालबालिकाको साथ पायौं भने वा उनीहरूसँगै हामीले बालसाहित्य निर्माण गर्न सक्यौं भने सायद हामीले बालसाहित्यका क्षेत्रमा एउटा नयाँ आयाम थप्न सक्दछौं । सहसिर्जना यस दिशामा एउटा ससक्त माध्यम भएको छ ।

सहसिर्जनामाा ध्यान दिनुपर्ने कुरा

साहित्यकारले सहसर्जक बालबालिकासँगको छलफलका क्रममा उनीहरूको व्यक्तिगत जीवनका बारेमा उनीहरूको सहमति बेगर सोधपुछ गरेर उनीहरूलाई अप्ठ्यारोमा पार्नु हुँदैन । जोखिम परिस्थितिबाट आएका कतिपय बालबालिकालाई आफ्नो विगत कसैले कोट्याइदिंदा झन् बढी आघात र पीडा हुन सक्तछ ।

३. एघार शब्दका कविता

३.१ एघार शव्दको कविता के हो ?

बालसाहित्य सिर्जनामा एघार शव्दका कविता हाम्रो लागि अर्को नविन प्रयोग हो । एघार शव्दको कविता पाँच हरफमा लेखिने छोटो अभिव्यक्ति हो । यसमा क्रमशः एक शव्द, दुई शव्द, तीन शव्द, चार शब्द र अन्तमा पुन : एक शव्द हुने गर्दछ । यी सबै शव्दहरू जोड्दा ११ शव्दहरू हुन्छन् । यसरी एघार शव्दहरूको सुन्दर संयोजनले कविताको रूप ग्रहण गर्दछ र भावना अभिव्यक्त हुन्छ । यो शैली विशेषगरी बालबालिकामाझ ज्यादै लोकप्रिय भएको छ । यद्यपि यस विधिलाई हामी सबैले प्रयोग गर्न सक्तछौं ।

यस विधिलाई सर्वप्रथम नेदरल्याण्डसकी बालसाहित्यकार/कलाकार एवम् नेपालकी अनन्य मित्र श्रीमती इभा किभले सिविन-नेपाल तथा नेपाल जापान बालपुस्तकालय मार्फत नेपालमा प्रवेश गराउनु भएको हो । ससस्त्र द्वन्द्वको चरम अवस्था (सन् २००३) मा नेपाल भित्रिएको यस विधिलाई त्यसबखत द्वन्द्व प्रभावित बालबालिकाबीच उनीहरूको आघात तथा पीडालाई अभिव्यक्त गराउने माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिएको थियो । त्यसबेला बालबालिका द्वारा तयार पारिएको सामाग्री एउटा पुस्तिकाकोरूपमा सिविन-नेपालले प्रकाशित समेत गरेको छ ।

३.२ एघार शव्दको कविता किन ?

बालबालिकालाई 'एघार' शव्दले लेख्नका लागि उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ । लेख्नका लागि असजिलो महसुस गर्ने बालबालिका/व्यक्तिहरूले समेत एघार शब्दहरूको मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने भएकाले आफ्नो अभिव्यक्ति दिन सक्तछन् । कविता लेख्नका लागि असजिला कथा र कठिन खालका वाक्यहरू र शब्दहरूको खोजी गर्न'पर्ने कुनै आवश्यकता छैन । बालबालिका/व्यक्तिहरूले यो शैली सिकेर धेरै कुरा भन्न सक्दछन् । एघारको सूत्रले बालबालिका/स्रष्टामा विश्वास पैदा गराउँछ ।

३.३ एघार शव्दको कविता लेखनसम्बन्धी केही नियमहरु

एघार शव्दका कविता लेख्नका लागि शब्दहरू भएर मात्र पुग्दैन । शब्दहरू आफूले छानेको विषय सुहाउँदो र मनका भावनाहरू व्यक्त गर्न सक्ने पनि

हुनुपर्दछ । तलका केही नियमहरू र उदाहरणहरूले कविता लेखनमा सघाउने छन् ।

कवितामा एकपटक प्रयोग भैसकेका शव्दलाई सकेसम्म दोहऱ्याएर प्रयोग नगर्नु राम्रो हुन्छ ।

हरफसम्बन्धी नियमहरू

पहिलो हरफ

पहिलो हरफ एक शब्दको हुनु पर्दछ । यो शब्दले कुन विषयका बारेमा लेखिएको हो स्पष्ट पार्नु पर्दछ ।

दोस्रो हरफ

दोस्रो हरफ दुई शब्दको मात्र हुनु पर्दछ । यी शब्दले पहिलो हरफले दिएको विषयवस्तु के हो भनेर प्रष्ट्याउनु पर्दछ ।

तेस्रो हरफ

तेस्रो हरफ तीन शब्दको हुन्छ र यसले माथिका कुरालाई थप व्याख्या गर्नेछ । अर्थात यस हरफबाट माथिको विषयमा तपाईं के गर्नु हुन्छ भन्ने भाव आउनु पर्दछ ।

चौथो हरफ

चार शब्दको यस हरफले माथिका कुरामा तपाईं के देख्नु र महसुस गर्नु हुन्छ भनेर थप व्याख्या गर्नेछ ।

पाँचौ हरफ

पाँचौं हरफ निष्कर्षको हरफ हो र यो एक शब्दको हुन्छ ।

माथि दिइएका नियमहरूको सारसङ्क्षेप

१) एक शब्दः विषयको नाम के को बारेमा लेख्ने

२) दुई शव्दहरूः यो के हो?

३) तीन शब्दहरूः व्याख्या/तपाईं के गर्नु हुन्छ ?

४) चार शब्दहरूः थप व्याख्या/तपाईं के देख्नु हुन्छ ?

५) एक शब्दः निष्कर्षको शब्द ।

केही उदाहरणहरू

कालो
मेरो कपाल
असरल्ल टाउकोभरी छ
ननुहाएको महिनौ दिन भयो
चिलाउँछ ।

रातो
मेरो रगत
हातमा काटेको छ
घाउबाट निरन्तर तरतरी बगिरहेछ
दुख्यो ।

तिहार
रमाइलो लक्ष्मीपूजा
ढोकामाथि रंगिन मालाहरू
जतासुकै झिलिमिलि बत्तिहरू बलेका छन्
खुशी ।

निरास
साथी छैन
सँगै खेल्न पाइएन
एक्लै स्कुल जान परिरहेछ
एक्लो ।

खुशी
फूटबल खेल्दा
म छिटो दौडन्छु
हामी धेरै गोल गर्छौं
रमाइलो ।

अब अभ्यासको पालो

माथि हामीले एघार शब्दका कविताका बारेमा थुप्रै कुरा गऱ्यौं । यसबाट धेरै कुरा स्पष्ट नै भएको हुनुपर्दछ । अब हामी आफैं पनि कविता लेख्न सुरू गरौं । पहिलो कविता लेखिसकेर अभ्यास बढाउँदै लैजादा पक्का पनि अरू कविता लेख्नका लागि कठिन हुनेछैन । अभ्यासका निम्ति तल केही सहयोगी बूँदाहरू दिइएका छन् । यस कविताको विषयबस्तु आफ्नो साथी रहेको छ ।

- शीर्षक/पहिलो हरफ
  आफ्नो साथी (एक शब्दमा साथीको नाम)
- दोस्रो हरफ
  उ को हो? (दुई शब्दमा)
- तेस्रो हरफ
  उसलाई तपाईंले कहाँ भेट्नु भयो? (तीन शब्दमा)
- चौथो हरफ
  अहिले उ कहाँ छ ? (चार शब्दमा)
- पाँचौं हरफ
  यसको जवाफ । (एक शब्दमा)

एघार शव्दका कविता लेख्ने जाँगर चलाउन र वरिपरीका बालबालिकालाई पनि लेख्ने बनाउन पाठक वर्गलाई हार्दिक शुभकामना ।

सन्दर्भ सामग्री,

- बालसाहित्यमा सहसिर्जना र बालसहभागिता, गौरी प्रधान
- कन्सोर्टियमद्वारा प्रकाशित बालसहभागिता आधारपत्र
- सहसिर्जना सञ्चालनका प्रक्रियाहरू, कुमार भट्टराई
- सिविन-नेपालद्वारा प्रकाशित एघार शव्दका कविताहरू

❑❑

बालसाहित्यमा लक्ष्यमुखी शिक्षा

बिर्ख क्रान्ति

१. विषय प्रवेश

प्रस्तुत लेख कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा, नेपाल बालसरोकार केन्द्र (सिविन-नेपाल) र नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको संयुक्त आयोजनामा *नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम् १९९ औं भानुजयन्ती* को सन्दर्भमा २८-२९ असार २०६९ चरिकोट, दोलखामा सम्पन्न **समालोचना एवम् बालसाहित्य संगोष्ठी** को प्रयोजनको लागि तयार गरिएको अवधारणापत्र हो । बालअधिकार संरक्षण अभियानमा बालसाहित्य र लक्ष्यमुखी शिक्षा कसरी उपयोगी बनाउन सकिन्छ भन्ने विचारलाई यो अवधारणापत्रको मुख्य विषय बनाइएको छ । यो अवधारणा कार्यान्वयनलाई जोड दिंदै सरूोष्ठीबाट प्रतिपादित *बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी दोलखा साझा प्रतिवद्धता, २९ असार २०६९'* का बुँदाहरूलाई ठोस कार्यक्रममा रूपान्तरण गर्न सकिने केही नमूना क्रियाकलापसमेत समावेश गरिएको छ ।

बालसाहित्यको माध्यमबाट लक्ष्यमुखी शिक्षा प्रवर्द्धन गरी बालअधिकार संरक्षण गर्ने अवधारणा कार्यान्वयनका उपायहरूको खोजीका लागि विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, शिक्षाविद्लगायत शिक्षा सरोकारवालाहरूबीच अन्तरसंवाद अघि बढाउन यो लेख सहयोगी बन्नेछ भन्ने आशा लिइएको छ ।

२. पूर्ण जीवनका लागि बालअधिकार

मान्छे । पूर्ण जीवनको खोजीमा हजारौं वर्षदेखि हिंडेको हिंड्यै छ । बाटामा अनेकौं ज्ञान, विज्ञान र पदार्थहरू भेटिसकियो तर पनि मान्छे अघाएको छैन । हामी एक्काइसौं शताब्दीको नेपालमा आइपुगेका छौं । हामी उभिएको ठाउँमा त ज्ञान, विज्ञान र पदार्थहरू पनि चिचिलै छन् । हामी र हाम्रा बालबालिका अरूभन्दा झन् भोकै छन् । हामी हाम्रा बालबालिका राम्ररी हुर्किन पाउनुपर्छ

भन्दैछौं । यो भनाइ हाम्रो भाषामा 'बालअधिकार आवाज' हो । बालअधिकार आवाज हाम्रो पूर्ण जीवन यात्राको पहिलो पाइलो हो । पहिलो पाइलो दह्रो टेकिनुपर्छ; यो हाम्रो चाहना र लगानी हो । बालअधिकार आवाजलाई सफल पार्ने अनेकौं विधि प्रयोगमा छन् । यो लेखमा हामी *लक्ष्यमुखी शिक्षा, साहित्यिक विधि* को कुरा गर्दैछौं । बालअधिकार आवाजलाई जीवनको गीत, बालसाहित्यलाई जीवनको संगीत र लक्ष्यमुखी शिक्षालाई जीवनको नृत्य बनाउन सके एक्काइसौं शताब्दीको बाल नेपाललाई '*पूर्ण जीवन, पूर्ण नेपाल*' को खोजीमा अर्को पवित्र देउराली उकाल्न सकिन्छ भन्ने विश्वास बाँड्दैछौं ।

बालबालिका संरक्षण प्राकृतिक देन हो । हरेक प्राणीहरू आफ्ना बालबालिकाको संरक्षण गर्छन् । मानिस सर्वश्रेष्ठ प्राणी भएकोले उसले आफ्ना बालबालिकाको संरक्षणका लागि भौतिक, सांस्कृतिक, कानुनीलगायतका विशिष्ठ विधिहरू अपनाउँदै आएको छ । हाम्रो सन्दर्भमा कुरा गर्दा, आज हामी उभिएको नेपाल पारिवारिक संरचनाको खुट्टामा अडिएको छ, घना जनसंख्या बोकेर हिंडेको छ र सामाजिक विविधतामा फुलिरहेको छ । अनेकौं प्राणवायुहरूको संयोजनले समाज गतिशील छ । हाम्रो समाजको धमनी चलाउने एउटा प्राणवायु धार्मिक आस्था पनि हो । यो आस्थाको एउटा मान्यताले मृत्युपछिको मुक्तिका लागि पनि सन्तानको अपरिहार्यता ठान्छ । यही अपरिहार्यता बाल संरक्षणको सांस्कृतिक परम्पराको रूपमा युगौंदेखि स्थापित छ । यस कारण हाम्रो समाजमा बालअधिकार संरक्षणको सवाल कानुनी दायित्व मात्र नभएर व्यक्तिगत तथा पारिवारिक जीवनको कसिलो सम्बन्ध गाँसिएको छ । तर, राज्यको पछौटेपनको कारण हामीकहाँ बालबालिकाको भौतिक, सांस्कृतिक तथा कानुनी संरक्षण समय सुहाउँदो सन्तुलनमा हुन सकेको छैन । यो असन्तुलन राज्यको दीर्घकालीन विकासको लागि ठूलो खाडल हो । यही खाडल पुर्ने परिकल्पना हो, पूर्ण जीवनका लागि बालअधिकार । लक्ष्यमुखी शिक्षाको गाढी, मोटर बालसाहित्यको बाटो हुँदै बालअधिकार संरक्षणको गन्तव्यमा पुग्ने यात्राको थालनी हो यो लेख ।

३. बालअधिकारका लागि लक्ष्यमुखी शिक्षा

बालअधिकार संरक्षण पूर्ण जीवनको प्रारम्भिक तयारी हो । यो लेखको सन्दर्भमा 'पूर्ण जीवन' को आशय भौतिक आवश्यक्ताहरूको आधारभूत पूर्ति, मानवीय

ईच्छाहरूको सन्तुलन र सन्तुष्टि तथा आध्यात्मिक चेतको अनुभूति भन्ने मान्यता हो । जीवनको आरम्भ बाल्यकाल हो र यसको तयारी हो बाल शिक्षा । बाल शिक्षाको मुख्य उद्देश्य बालबालिकाको आत्मजागरण गराउनु हो । आत्मजागरणको माध्यमबाट लक्ष्य प्राप्तिमा पुग्ने सिकाइ पद्धतिलाई नै यो लेखको सन्दर्भमा लक्ष्यमुखी शिक्षा मानिएको छ । बालबालिकालाई सानैदेखि आफ्नो रूचि, क्षमता र अवस्थाको पहिचान तथा विकास गर्दै जीवनको लक्ष्य निर्धारण र प्राप्तितिर डोऱ्याउन सक्नुपर्छ भन्ने मान्यता नै लक्ष्यमुखी शिक्षाको उद्देश्य हो, लक्ष्यमुखी सिकाइ पद्धतिका मूलभूत विशेषताहरू यस्ता हुनेछन्ः

३.१ सिकाइ उद्देश्य

– बालबालिकालाई सानैदेखि आफ्नो रूचि, क्षमता र अवस्थाको पहिचान तथा विकास गर्दै जीवनको लक्ष्य निर्धारण र प्राप्तितिर डोऱ्याउनु ।

३.२ सिकाइ नतीजा

– व्यवसायिक सफलता, सामाजिक प्रतिष्ठा, मानसिक सन्तुष्टीसहितको पेशागत संलग्नता ।

३.३ सिकाइ प्रक्रिया

– व्यक्तिका लागि पाठ्यक्रम (पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको व्यक्तिगत लक्ष्यसंग संयोजन) ।

– दैनिक जीवनका लागि शिक्षा (शिक्षा जीविकाको माध्यम, समस्या समाधानको साधन) ।

– घर, समाज र स्कुल परिपूरक सिकाइशाला (खुला विद्यालय, व्यवहारिक/उपयोगी विधि) ।

– व्यक्तिगत लक्ष्य, सामाजिक प्रणालीबीच संयोजन ।

३.४ मूल्याङ्कन प्रणाली

– पर मूल्याङ्कन (परम्परागत परीक्षा), सामुहिक मूल्याङ्कन (सहकर्मी र प्रतिस्पर्धीहरूबीच तुलना), स्व-मूल्याङ्कन (पारिवारिक संवाद, आत्मसमीक्षा-आफ्नै प्रश्न, उत्तर र अङ्कन; नियमित योजना) ।

– असफलताको अन्त्य ।

३.५ अवधारणा कार्यान्वयन

– विस्तृत योजना र नमूना परीक्षण ।

– सफलताहरूको क्रमिक विस्तार ।

– लक्ष्यमुखी शिक्षा प्रणाली वैधता/स्थापित ।

४. लक्ष्यमुखी शिक्षाको माध्यम बालसाहित्य

व्यवहारको ताइ नतातेसम्म सिद्धान्तको सेल पाक्दैन । लक्ष्यमुखी शिक्षा सुन्दा जति राम्रो, सजिलो वा सामान्य जस्तो लाग्छ, व्यवहारिक अभ्यासमा लामो धैर्य र लगनशीलताबिना सफलता सम्भव छैन । लक्ष्यमुखी चिन्तन र व्यवहारमा आफ्नै बानी नबसेसम्म अरूलाई लक्ष्यमुखी शिक्षा दिने सोच घरै बसीबसी यात्रा गर्नुजस्तै हो । लक्ष्यमुखी शिक्षा योजनावद्ध जीवनको व्यवस्थित अभ्यास भएकोले यसको प्रक्रिया लामो, निरन्तर र क्रमवद्ध हुनेहुँदा सिकाइ विधि पनि त्यस्तै प्रकृतिको लामो तर सधैं ताजा रहने चरित्रको चाहिन्छ । लक्ष्यमुखी शिक्षाको सबभन्दा उपयुक्त वर्ग बालबालिका नै भएकोले (वयस्कमाथिका वर्गलाई लक्ष्यको ढाँचामा हिंडाउन बालबालिकाको तुलना निकै कठिन हुन्छ) सिकाइ प्रक्रिया पनि बालमैत्री हुनु आवश्यक छ । हाम्रो सन्दर्भमा (जहाँ भौतिक विपन्नता र सांस्कृतिक सम्पन्नता छ) बालबालिकालाई *'गाह्रो विषय सजिलो विधि'* अपनाउने उपयोगी र सुलभ माध्यम बालसाहित्य नै हुनसक्छ । बालसाहित्यमा फराकिलो बन्दै गएका विधा र त्यसले दिलाउने ज्ञान, विज्ञान, मनोरञ्जन, खेल, अभ्यास आदिको माध्यमबाट लक्ष्यमुखी सिकाइ प्रक्रिया निश्चय नै लक्ष्यदायी बन्नसक्छ भन्ने मान्यताअनुसार बालसाहित्यलाई लक्ष्यमुखी शिक्षा प्रवाहको प्रभावकारी साधन (एक्सप्रेस रेलजस्तै) को रूपमा छनौट गरिएको हो । यो प्रक्रियाले ढकमक्क बालसाहित्य, रसिलो लक्ष्यमुखी शिक्षा र खँदिलो बालअधिकार स्थापित भइ पूर्ण जीवनको लक्ष्य प्राप्तिमा गहकिलो योगदान पुऱ्याउनसक्छ भन्ने मान्यता लिइएको छ । यही मान्यताको आधारमा बालसाहित्यको बगैंचामा लक्ष्यमुखी शिक्षाको फूल रोप्ने ठोस उपायहरूको खोजी गरिएको छ ।

५. बालसाहित्यको यात्रा, दोलखा प्रतिवद्धताको बाटो

बालसाहित्यको माध्यमबाट लक्ष्यमुखी शिक्षालाई जोड दिंदै बालअधिकार संरक्षणलाई मजबुत बनाइ पूर्ण जीवनको लक्ष्यतर्फ अघि बढ्ने अभियानको आरम्भका लागि यस खण्डमा केही कार्यक्रमिक रूपरेखा रेखाङ्कन गरिएको छ । कार्यक्रमको रूपरेखालाई माथि विषय प्रवेशमा उल्लेखित '*बालअधिकार संरक्षण र बालसाहित्य प्रवर्द्धनसम्बन्धी दोलखा साझा प्रतिवद्धता, २९ असार २०६९' का बुँदाहरूलाई* ठोस कार्यक्रममा रूपान्तरण गर्न सकिने केही कार्यनीति र सम्भावित क्रियाकलापहरूको नमूना सूचीमा सीमित गरिएको छ ।

दोलखा प्रतिवद्धताको कार्यक्रमिक रुपरेखा

क. कार्यनीति

१. अधिकारमुखी बालसाहित्य स्थापित गर्न बालअधिकार र बालसाहित्यकर्मीहरूबीच दीर्घकालीन सहकार्य गर्ने ।

२. बालअधिकारकर्मी संस्थाहरूले अधिकारमुखी बालसाहित्यलाई बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालनको प्रमुख रणनीतिको रूपमा अवलम्बन गर्ने ।

३. लक्ष्यमुखी शिक्षालाई अधिकारमुखी बालसाहित्यको अभिन्न विषयको रूपमा स्थापित गर्ने ।

४. लक्ष्यमुखी शिक्षाकेन्द्रित बालसाहित्यको ठोस कार्यान्वयनका लागि कार्यमूलक अनुसन्धानजस्ता परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

ख. सम्भावित क्रियाकलापहरु

१. सञ्चार साहित्य

क. वेभसाइटः अधिकारमुखी बालसाहित्य तथा लक्ष्यमुखी शिक्षा गतिविधिलाई केन्द्रमा राखेर बालसाहित्य वेभसाइट सञ्चालन गरी सिर्जना र उपभोगमा बाल सहभागिता वृद्धि गर्ने ।

ख. *सामाजिक सञ्जालः* बालसाहित्य फेसबुक सञ्जाल सञ्चालन र विस्तार गरी सिर्जना र उपभोगमा बालसहभागिता वृद्धि गर्ने ।

ग. *आमसञ्चारः* वेभसाइट तथा सामाजिक सञ्जालमा प्राप्त भएका उत्कृष्ठ रचनाहरू केन्द्रिय नेटवर्क र स्थानीय रेडियोहरूबाट वाचन-प्रसारण गर्ने । साथै राष्ट्रिय तथा स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्ने ।

२. स्कुल/सामाजिक साहित्य

क. *कवि-कोपिला साक्षात्कारः* विद्यालयमा समय समयमा स्थानीय तथा राष्ट्रियस्तरका स्रष्टा र विद्यार्थी तथा शिक्षकबीच पाठ्यक्रमलाई समेत मद्दत पुग्ने विषयमा अन्तरसंवाद गराउने ।

ख. *सिर्जना सीप विकासः* विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई उनीहरूको रूचि र अनुभवअनुसार बालसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमा समय समयमा स्रोतव्यक्तिहरू (स्रष्टाहरू) झिकाइ सिर्जना सीप विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

ग. *पर्यटन साहित्यः* विद्यार्थीहरूलाई समय समयमा (सम्भव भए वर्षको एकपटक) साहित्यिक भ्रमण गराउने । बालविकास उद्देश्यसंग सम्बन्धित त्यस्ता भ्रमणमा ती स्थानको चित्रण दिने गरी सिर्जना गर्न लगाउने ।

घ. *सामाजिक सेवाः* परिवार तथा समाजप्रतिको कर्त्तव्य बुझाइ सामाजिक सेवाको चरित्र विकास गर्न समय समयमा वा कुनै विशेष अवसर पारी बालबालिकालाई सामाजिक सेवामा सहभागी गराउने । यसबाट परीक्षाको लागि चाहिने 'सामाजिक कार्य'लाई समेत वास्तविक मद्दत पुग्छ ।

ङ. *अध्ययनशाला/प्रयोगशालाः* स्कुल वा सामाजिक अध्ययन केन्द्रहरूमा बालसाहित्य, लक्ष्यमुखी शिक्षा, बालअधिकारसम्बन्धी स्रोत तथा सामग्रीहरू संकलन गरी अध्ययनशाला वा प्रयोगशाला बनाउन सकिन्छ ।

च. *सांस्कृतिक शिक्षाः* घर परिवार, समाजले मान्दै आएका सांस्कृतिक परम्परा, रीति रिवाज, चाल चलन आदि विषयमा विद्यालय, सामाजिक संस्था तथा घर परिवारमा शिक्षा दिने र त्यस्ता उपयुक्त गतिविधिहरूमा सहभागी गराउने ।

छ. *खाद्य शिक्षाः* विशेष गरी बजार क्षेत्रमा बढ्दै गएको खाद्य शैलीको जोखिमबाट बालबालिकालाई जोगाउन विद्यालय तथा घर परिवारमा खाद्य शिक्षा दिने र खाद्य शैलीमा परिवर्तन ल्याउने गतिविधि सञ्चालन गर्ने । गाउँघरमा, घरमै भएका खाद्यबस्तुबाट कसरी सन्तुलित खाना बनाइ खान सकिन्छ भन्ने शिक्षा दिने र खाद्य शैलीमा परिवर्तन ल्याउने ।

ज. *उत्सव तथा दिवसः* जीवनको महत्व, आर्थिक मितव्ययिता, सामुहकि सहभागीता र मनोरञ्जन तथा सामाजिक सेवाभाव बढाउने उद्देश्यले जन्मदिन जस्ता उत्सवहरूलाई सामुहिक रूपमा मनाउने परम्पराको थालनी गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि एक निश्चित महिनाभरिका बालबालिकाहरूको जन्म दिन हरेक महिनाको अन्तिम दिन (वा अन्तिम शुक्रबार) मनाउने । अभिभावकहरूलाई पनि सहभागी गराउने । सामुहिक रूपमा संकलन भएको रकमबाट निश्चित प्रतिशत स्थायी कोष (जन्मदिन शिक्षा कोष) स्थापना गरी त्यसै विद्यालयमा अध्ययन गर्ने अनाथ, असहाय वा आर्थिक विपन्न विद्यार्थीलाई वार्षिक सहयोग गरी विद्यार्थी शैक्षिक सहयोग जस्ता अभियान सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

झ. *लक्ष्यमुखी अभ्यासः* अभिभावक तथा शिक्षकको सहकार्य र सहयोगमा विद्यार्थीहरूलाई सानैदेखि आफ्नो रूचि, क्षमता, अवस्था पहिचान गर्न लगाई जीवनको लक्ष्य निर्धारण गर्न मद्दत गर्ने । शुरूवातका चरणहरूमा निश्चित कक्षा, निश्चित विद्यार्थीबीच अभ्यास गर्न सकिन्छ । बालसाहित्यमा रूचि र संलग्न भएका विद्यार्थी समूहलाई पनि अभ्यास गर्न सकिन्छ । यो प्रक्रिया लामो, जटिल र संवेदनशील पनि हुने भएकोले कार्यमूलक अनुसन्धानको विस्तृत योजना बनाइ कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

ञ. *सहभागीमूलक परीक्षाः* विद्यार्थीहरूको व्यक्तित्व विकासका लागि समय समयमा सामुहिक मूल्याङ्कन (कक्षा कोठा केन्द्रित वा बालसाहित्य समूहबीच) तथा स्व-मूल्याङ्कन (आत्मसमीक्षा, जीवनको लक्ष्यलाई सहयोग पुग्ने स्वेच्छिक प्रश्नोत्तर आदि) अभ्यास गराउन सकिन्छ ।

३. पारिवारिक साहित्य

पारिवारिक शिक्षाः परिवारका सदस्यहरूको आपसी आवश्यक्ता, चाहना र भावनाहरूको सन्तुलनमा सहयोग गर्न बालबालिकाहरूलाई पारिवारिक

शिक्षा दिने उपयुक्त संरचना विकास गर्न सकिन्छ । यस्तो शिक्षा अन्तर्गत समग्र पारिवारिक कर्तव्य तथा अनुशासनको ज्ञान र अभ्यास, पूर्खा परिचय र तिनका असल कामहरूको जानकारी, घरमा गरिने दैनिक कामहरूको ज्ञान र अभ्यास, पारिवारिक स्रोत साधनहरूको जानकारी र तिनको उत्तम उपयोग तथा संरक्षण ज्ञान, परिवारका सदस्यहरूको आपसी चाहना तथा दीर्घकालीन सोचको जानकारी र त्यसमा सहयोग गर्ने ज्ञान–सीप, आएका र आउनसक्ने दुःख–कष्ट, जोखिम आदिको सतर्कता र सामना गर्ने ज्ञान, आफ्नो लक्ष्य निर्माण र त्यसमा निरन्तर लाग्ने वातावरण निर्माण जस्ता व्यवहारिक जीवनका महत्वपूर्ण विषयमा धारणा तथा ज्ञान–सीप दिन सकिन्छ । घरको वातावरण अनुसार स्कुल साहित्य अन्तर्गतका विभिन्न क्रियाकलापहरू पनि गर्न र गराउन सकिन्छ ।

४. **व्यक्तिगत साहित्य**

स्कुल, सामाजिक संस्था र परिवारपछि व्यक्तिगत रूपमा गर्न सकिने साहित्यिक गतिविधिमा बालबालिकालाई सहभागी गर्न, गराउन सकिन्छ । यस अन्तर्गत उनीहरूले घरमा दैनिकी लेखनलाई नियमित सिर्जनाको रूपमा अघि बढाउन सक्छन् । दैनिकी लेखनलाई लेखनको विषय र विधिमा ज्ञान, सीप दिलाई प्रभावकारी र जीवन उपयोगी बनाउन सकिन्छ । जसमा, लक्ष्यमुखी डायरी लेखन एउटा नमूना बन्नसक्छ । लक्ष्यमुखी डायरी लेखनमा डायरीको हरेक पन्नाको सिरानमा लक्ष्य, त्यसमुनि प्राप्तिका लागि गरिने दैनिक योजना (बिहान) र दैनिक उपलब्धि (बेलुकी) लेख्ने परम्परा विकास गराउन सकिन्छ । लक्ष्यमुखी डायरी लेखन परम्परालाई योजना साहित्यको अलग्गै विधामा विकास गर्न पनि सकिन्छ । लेखकको रूचिअनुसार यस्तो विधा विभिन्न शैली र संरचनामा तयार गर्न सकिन्छ ।

ग. कार्यक्रमको नमूना

माथि उल्लेखित सम्भावित क्रियाकलापहरू पढिसकेपछि वा सुनिसकेपछि कतिपय शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी वा शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संस्थाका विकासकर्मीहरूलाई यति धेरै कार्यक्रम एकै वर्षमा एउटै स्कुलमा

एकै विद्यार्थीलाई कसरी गर्न सकिन्छ, समय र स्रोत कसरी पुग्छ र भन्ने त्रास-तर्क निस्कन सक्छ । तर ती सबै एकैचोटि, एकै ठाउँ, एकै विद्यार्थीलाई अहिले नै गर्नुपर्ने हैन । ती विस्तारै विकास र विस्तार हुँदै जान्छन् । गर्नुपरेको अवस्थामा पनि थोरै समय र स्रोतले धेरै क्रियाकलापका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने एउटा नमूना क्रियाकलाप (परिकल्पना) तलको कोष्ठमा दिइएको छ ।

कोष्ठ १: स्कुल साहित्यको एक नमूना क्रियाकलाप

- २०६९ को सरस्वती पूजा । अल्पाइन स्कुलको चउर अघिल्लै दिनदेखि सफा र कागजका झिलिमिलिले भरिएको छ । साउण्डबक्समा राम्रा राम्रा गीत र भजनहरू मन्द श्वरमा बजिरहेका छन् । यो वर्ष सरस्वती पूजा भव्य र नयाँ किसिमले मनाउने विषयमा बिहानै रेडियोबाट सूचना बजेको थियो ।
- दश कक्षाका विद्यार्थीहरू बिहान नौबजे स्कुलमा जम्मा भएर फलफूल किन्न गए । सामुदायिक अस्पतालमा गएर विरामीहरूलाई फलफूल वितरण गरे । दश तीसबजे चउरमा कार्यक्रम शुरू भयो । शुरू हुने बेलासम्म विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, विभिन्न संस्थाका प्रतिनिधि गरी पाँचसयभन्दा बढी सहभागी भइसकेका थिए । नौ कक्षाकी नम्रताले सहभागीलाई स्वागत गर्दै कार्यक्रम उद्घोष गरिन् र मुख्य कार्यतालिका बताइन् । राष्ट्रियगानपछि सरस्वतीको तस्वीरमा पूजा गर्ने क्रम शुरू भयो । अभिभावकको एक समूहले सीतार, हारिमोनियमसहित सरस्वती बन्दना र भजन गाए ।
- कवि विष्णु सुवेदीको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न कार्यक्रममा स्रष्टा-विद्यार्थी अन्तरसंवाद, नाटक र जन्मोत्सव कार्यक्रम थपिए । अन्तरसंवादमा दर्शकहरूले सरस्वती पूजाको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक महत्व थाहा पाए । व्रत र प्रसादले मन र शरीरलाई पुग्ने प्रत्यक्ष फाइदा चाख दिएर सुने । भजन महत्व, लेखन र गायन विषयमा पनि सुने । यस प्रकारका बाल कार्यक्रमहरू कसरी रेडियोबाट प्रसारण गरिन्छ, कसरी पत्रिकाहरूमा छापिन्छ र यसबाट

विद्यार्थी, स्कुल तथा अभिभावकलाई कसरी फाइदा पुग्छ भन्ने पनि थाहा पाए ।

- अन्तरसंवादपछि यो महिना सामुहिक जन्म दिवस परेका तीसजना विद्यार्थी समूहको नाटक मञ्चन भयो । कवि विष्णुको सहयोगमा तयारी भएको यस नाटकको पहिलो दृश्यमा सरस्वती नृत्य भयो । दोस्रो दृश्यमा तीसै जना कलाकारहरू उभिएर जीवन-लक्ष्यको गीत गाए । लक्ष्यको हरेक शब्दमा आ-आफ्नो लक्ष्य पर्नेले हात उठाएर पहिचान दिए । कक्षा ७ मा पढ्ने प्रतिज्ञाले राष्ट्रिय नेता भएर देशलाई सुखी बनाउने ईच्छा सुनाइन् । लक्ष्य प्राप्तिका लागि आफूसँग के क्षमता र अवसर छ, के कमजोरी र वाधा छ, अहिले के गर्दैछु भन्ने संवाद सुनाए । यो सबै सुनेर साथी र अभिभावकहरूले खुशीको तालीले चउर, स्कुल र वरिपरिका घरहरू सबै गुञ्जायमान बनाए । नाटकको अन्त्यमा र्‍यापिङ पेपरको एउटा सानो पोको र प्रमाणपत्रजस्तो कागज प्रतिज्ञाले प्रिन्सिपलको हातमा थमाइन् । उपहार समाउँदै प्रिन्सिपलले यसरी पढेः

प्रतीज्ञापत्र

आज मिति ....२०६९ का दिन यस पत्रमा हस्ताक्षर भएका हामी माघ महिनामा जन्मदिन पर्ने तीसजना विद्यार्थीहरूले यही सरस्वती पूजाबाट आफ्नो जन्म दिन सामुहिक रूपमा हरेक वर्ष यही पर्व पारेर स्कुलमै मनाउने निर्णय गर्‍यौं । जन्मोत्सवको लागि उठाएको पाँच-पाँचसयमध्येबाट दशहजार खर्च गरी बाँकी पाँच हजार स्कुलमा जन्मदिन शिक्षा कोष (Birthday Education Fund) स्थापना गर्न सहयोग गर्ने निर्णय गर्‍यौं । यो सहयोग हामी यो विद्यालयमा रहुञ्जेल निरन्तर गर्नेछौं र स्कुलले यो आफ्नो कार्यक्रम बनाएर हरेक महिना जन्मदिन पर्ने ईच्छुक विद्यार्थीहरूको कोष स्थापना गरी आर्थिक, पारिवारिक अवस्था कमजोर भएका मेहेनती र प्रतिभाशाली विद्यार्थीहरूको लागि शैक्षिक सहयोग गरोस् भन्ने चाहना राखेका छौं । यो उद्घाटन चरणको कोषबाट हाम्रो समूहले त्यस्तो विद्यार्थीको सहयोग गर्न चाहेको छ जो आर्थिक तथा पारिवारिक समस्यासंग सधैं जुधेर पनि कक्षामा सधैं पहिला छिन् - प्रतिज्ञा शर्मा ।

६. निष्कर्ष

आम मानिसले परिकल्पना गर्ने जीवनको अधिकतम ध्येय पूर्णता, सफलता र सन्तुष्टि नै हो । बालअधिकार शिक्षाको उद्देश्यले यस्तो ध्येय प्राप्त गर्ने उपायहरू सिकाउनुपर्छ । सिद्धान्तहरूको सिद्धि व्यवहारबाट मात्र हुन्छ । एउटा व्यक्तिगत जीवन अनेकौं चाहना र दायित्वहरूको संयुक्त संरचना भएकोले जीवनमा प्रयोग गरिने अनेकौं सिद्धान्त र व्यवहार पनि सकेसम्म सरल, छरितो र संयुक्त भयो भने त्यो बढी फलदायी बन्नसक्छ । यही मान्यताको आधारमा बालसाहित्यको माध्यमबाट लक्ष्यमुखी शिक्षा स्थापित गरी बालअधिकार प्रवर्द्धन गर्न सकिने प्रयोगात्मक अवधारणा अघि सारिएको हो । यो लेख बालकेन्द्रित भएर लेखिए तापनि यसका धेरैजसो उद्देश्य, क्रियाकलाप र कार्यविधिहरू वयस्कहरूको संरचनामा पनि लागू गर्न सकिन्छ ।

आउनोस्, यो साँझ छिमेकीहरू पीपलबोटमा जम्मा होऔं र हाम्रा बालबालिकाको लागि सन्तुष्टि खोज्ने सहमति गरौं । त्यही सन्तुष्टी सागरमा हाम्रो मुक्ति भेट्ने विश्वास गरौं ।

❑❑

खण्ड ग: प्रतियोगी कविताहरू

प्रथम कविता

खै बाल अधिकार

(शार्दूलविक्रीडतम्)

कोही रून्छ बसी त्यही सडकमा हाँस्दै गरेका कुनै
कोही भन्दछ खान छैन त भनी खाएर बस्छन् कुनै ।
माली छैन तथापि आज भवमा हुन्छे कहाँ मालिका
वास्ता छैन त देशमा अब भने के बाल खै बालिका ॥

पढ्ने काम यता उता सडकमा फोहोर टिप्दै गयो ।
पढ्ने काँ र कता स्कुल नगै अज्ञान विद्या भयो ।
अग्लो मात्र भएर बाँस कहिले आकाश के छुन्छ र ?
राम्रो रूप भएर मात्र कसरी मान्छे कहाँ हुन्छ र ??

दुःखी आँसु खसाली रून्छ जबकी आँसु नपुछ्ने भए
खोक्रो जीवन बोकी हिंड्नु कसरी मौका नबुझ्ने भए ।
ज्यूँदो लास म बोक्न बाध्य छु यहाँ वैरी बनायौ किन ?
भन्छन् रे अधिकार बालहरूको मैले कतै देख्दिनँ ॥

बोक्दै जिउँदो लास हिंड्नु कसरी यात्रा अनेकौं थियो
मुर्दा नै सरी यो छ जीवन भने बाँचेर पो के भयो ।
खोजेथें अधिकार बालक बनी कोही भएनन् दिने ।
कुत्ताको जुनी श्रेष्ठ हो अधम हो मान्छे भइ जन्मने ॥

प्राणीमा जन श्रेष्ठ भन्नु कसरी क्यै छैन खै भिन्नता
खाई मोज गरेर मानव बने खान्छन् पशु खान ता ।
बोकी मान र शानको कुगुठुरी के हुन्छ खै आखिर ?
मर्नेछन् अब आज बालक यहाँ नेपालका खातिर ॥

– भीमप्रसाद खतिवडा
महेश संस्कृत मा.वि., कक्षा १०

दोस्रो कविता

उ पनि बालक, म पनि बालक

निश्चित गन्तव्यको खोजीमा
निस्किन हतारिएका मेरा पैतालाहरू
गोरेटोको दोबाटोमै
राजमार्गमा हिंड्न र हिंडाउन लालायित छन् ।

म त केवल कोपिला हुँ
समयलाई पर्खि बसेको फक्रिने दाउमा
ममा सुवास सौन्दर्य दुवै छन्
प्रतिकुलतामा झर्न
कृपया मेरो नियति नबनोस् है ।

म समयले उमारेको मुना हुँ
म झ्याङ्गिन चाहन्छु
त्यसैले मलाई खुल्ला आकास देऊ
त्यही आकासमुनि
मेरो तुनाले मुना जोगाउने छन् ।

म रक्तबीजबाट जन्मिएर
रक्तबीर बन्ने मेरा सपनामा
गन्तव्य हराएको यात्री जस्तो
सातो गएर पँहेलिएको अबोध शिशु जस्तो
हे विधाता, यस्तो हविगत
मैले सहन नपरोस् है ।

न्युटनको बगैंचामा स्याउको
गेडा तल झर्‍यो
बालक दङ्ग पर्‍यो किन ?
किनभने उ पनि बालक, म पनि बालक
किनभने उ पनि बालक, म पनि बालक ।

– ***सुमन्ती श्रेष्ठ***
दुर्गा उ.मा.वि, कक्षा १०

तेस्रो कविता

बालकको वेदना

बालबालिका यो देशको कर्णधार हुन्
पढीगुनी ठूला भइ सक्छन् देशलाई छुन ।

सडकमै जान्छ दिन सडकमै रात
कोही बालकको खुट्टो छैन कोही बालकको हात ।

स्वावलम्बी बालक पाए सबले भन्छन् नानी
अपाङ्ग र असहायलाई पिट्छन् तानी तानी ।

लुगा पनि झुत्रो झाम्रो खान केही छैन
पालन पोषण शिक्षा दीक्षा यिनलाई केही छैन ।

भाषण ठोक्दा नेता भन्छन् बालबालिका ठूला
मुखले ठिक्क कामले दिक्क ठूला गर्छन् कुरा ।

सडक पेटी बस्नेको नि मर्म बुझ्न खोजौं
बालबालिका अघि बढाइ सक्षम बाटो रोजौं ।

मुखले ठिक्क पार्न हैन देखाउँ गरी काम
गरीब दुःखी बालकलाई दिनुपर्छ माम ।

रातमा निन्द्रा दिनमा भोक गरी बालक नरूवाऔं
साहुको काममा हैन तिनलाई शिक्षा दिन लैजाउँ ।

सडक पेटी बस्छन् रातदिन तिनको दिन आउला कि
ती बालकलाई जहिले पीर कहिले खुशी छाउला कि ।

आमा बुबा कहाँ छन् तिनका तिनलाई थाहा छैन
पिछाडिए ती बालक बुझ्ने यहाँ कोही छैन ।

– अम्बिका भण्डारी
लापिलाङ उमावि लापिलाङ, कक्षा १०

चौथो कविता

हामी बालबालिका हौं

हामी केही होइनौं,
तर सबै सबै हौं ।
भावी देशको निर्माता र गौरव हौं,
राष्ट्रको भाग्य र भविष्य हौं ।
परिवर्तनको संवाहक र आशाको केन्द्र हौं ।
सत्यता र खुशीका प्रतीक हौं ।

तर दुर्भाग्य,
हाम्रा आशाहरू ब्लाष्टिङसंगै टिपिंदा
सपनाहरू सडक पेटीमा लुटिंदा
खाते भनी सडकमा कुटिंदा पिटिंदा
हाम्रा आकांक्षाहरू हावासंगै तरङ्गिदा
हाम्रा आकांक्षाहरू सडक पेटीमा धुलोसंगै उडिदिंदा
असंख्य अभिलाषाहरू धुलोसंगै मिसिंदा
हाम्रो हक अधिकार आवश्यक्ताको परिभाषा संविधानमा लेखिंदा
तर ती कागजको खोष्टामा मात्र सीमित भइ रहँदा
हामीले हाम्रो पहिचान दिन सकेनौं ।

त्यसैले,
उजाडिएको हाम्रो भाग्य खोज्न चाहन्छौं
उदाङ्गिएको वर्तमान सपार्न चाहन्छौं
खोसिएको अधिकार खोज्न चाहन्छौं
अन्तर क्षमता र प्रतिभालाई फुलाउन चाहन्छौं
देश विकासमा कलिला हातहरू अघि बढाउन चाहन्छौं
त्यसैले त हामी बालक हौं ।

त्यसैले हामी शान्ति क्षेत्र हौं
द्वन्द्व र आन्दोलनका ढाल हैनौं
देश निर्माण र कल्पनाका खम्बा हौं
नेपाल र नेपालीको आशाको धरोहर हौं ।
खराब र बाल पीडकको लागि फलामको च्युरा हौं
त्यसैले त बालबालिका देशका भाग्य विधाता हौं ।

– कविप्रसाद दहाल
कुटीडाँडा उ.मा.वि मकैबारी, कक्षा १०

अनुसूची १

सहभागीहरूको विवरण

क्र.	सहभागीको नाम	ठेगाना	मोबाईल
१	माधव प्रधान	सिविन नेपाल	9851035520
२	महादेव अवस्थी	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान	9841567365
३	भिक्टर प्रधान	काठमाण्डौ	9851104290
४	कालीप्रसाद पराजुली	जि.प्र.का.दोलखा (प्र.जि.अ.)	049-421133
५	ध्रुव घिमिरे	सरस्वती क्याम्पस	9841234893
६	नेत्र एटम	नेपाली केन्द्रीय बिभाग	9841436909
७	सेनानी श्यामसुन्दर सापकोटा	बर्द बहादुर गण	9849684193
८	भरत दुलाल	ने.क.पा.एमाले दोलखा	9754201429
९	कुमार भट्टराई	सिविन नेपाल	9851095922
१०	राजेन्द्र मानन्धर	पत्रकार महासंघ	9851093685
११	पुस्कर अधिकारी	क्षेत्रपा दोलखा	9844195451
१२	सुब्बा श्रेष्ठ	क्षेत्रपा दोलखा	9844185969
१३	पुस्करनाथ पोखरेल	कला प्र. दोलखा	9741047287
१४	सुनिल आचार्य	चरीकोट, दोलखा	9841363622
१५	लक्ष्मी आचार्य	नर्सिङ् क्याम्पस	9841460089
१६	जनक कुमार राई	कुटीडांडा मा.बि.स्रोत केन्द्र	9744028563
१७	बिश्वमणि चौलागाई	प्रलेस	9741022980
१८	शङ्कर लाल श्रेष्ठ	दोसास	9754201602
१९	दिपिका राणा	भिमेश्वर न.पा., दोलखा	9803744609
२०	सुरेश राउत	भिमेश्वर न.पा., दोलखा	9851002074
२१	इश्वरी प्रसाद दहाल	भिम उमाबि दोलखा	9754201448
२२	कृष्ण प्रसाद न्यौपाने	कुटीडांडा उ. मा.बि.	9741281143
२३	बिदुर आचार्य	सिन्धुपाल्चोक	9851134602

२४	कबिप्रसाद दहाल	दोलखा	9819814720
२५	दिक्षा दुलाल	चरीकोट, दोलखा	9754201429
२६	सुन्दर सिरीस	सिन्धुपाल्चोक	9849184204
२७	टहल आचार्य	सुनखानी	9741085392
२८	रामकृष्ण ढुङ्गेल	नाम्दु–६	9844060304
२९	सुशिला थामी	सुन्द्रावती	9849738150
२०	दिलबहादुर लामा	लामाबगर	
३१	भुवनराज शिवाकोटी	सुनखानी–१	9841280915
३२	लक्ष्मी खडका	भि.न.पा.दोलखा	9744027292
३३	पेमलामु शेर्पा	खोपाचागु–६	9844175789
३४	अम्बीका भण्डारी	लापीलाङ–६	
३५	राजन शिवाकोटी	सुस्पाक्षमावती–१	9754201707
३६	शेरबहादुर भुजेल	सञ्चार कर्मी	9844061038
३७	चिरन्जीबी मास्के	सञ्चार कर्मी	9851026302
३८	राजु प्रसाद संजेल	जि.प्र.का	9845296621
३९	रमेश कार्की	बाबरे–९	9841185196
४०	राकेश कार्की	बाबरे–९	
४१	जीवन लामा	आयोजक	9844060123
४२	सुवास योन्जन	भुले–८	9844001280
४३	मोहनकाजी महर्जन	ने.प्र.प्र.	9841139562
४४	ऋषी गिरी	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान	9841633844
४५	रामचन्द्र दुलाल	भीनपा–१	974427190
४६	सुन्तली थामी	हाम्रो रेडीयो	9744021748
४७	शंकर थापा	रईस	
४८	ध्रुव बहादुर खडका	भिनपा–११	9754201365
४९	राधाकृष्ण थापा	भिनपा–१०	9744000742

५०	जीत कार्की	जफे–९	9841681664
५१	सीताराम ओली	पवटी–६	9741046115
५२	स्पन्दन ओली	पवटी–६	9744033973
५३	डा.रामचन्द्र सपकोटा	जि.प.से.का.दोलखा	9851126851
५४	नवराज सुवेदी	भिनपा–११	9841448572
५५	उत्तम कटुवाल	भिनपा–१०	9849073599
५६	जे एन मौदगल्य	इलाम	9841567931
५७	पुष्पराज भटट्राई	काब्रे	9849612118
५८	रामजी चौलागाई	भिनपा–५, दोलखा	9741085912
५९	ईन्द्रमाया सापकोटा	भीनपा–१	9744020045
६०	जानुका न्यौपाने	कला साहित्य/प्रलेश	9744039140
६१	बिनिता शिवाकोटी	कला साहित्य/प्रलेश	9741035963
६२	कमला बस्नेत	फेकोफोन दोलखा	9844060271
६३	गायत्री आचार्य	कला साहित्य	9844002277
६४	स्वस्थानी कुंवर	सुर्य लाईफ	9744028848
६५	मेनुका सुवेदी	महिला उत्थान केन्द्र	9754201922
६६	सीता थामी	हुराडेक नेपाल	9849210415
६७	प्रवेश सिन्धुलीया	सिन्धुली	9841611936
६८	ईन्द्र कुमार श्रेष्ठ	ओखलढुङ्गा	9741062832
६९	माधव सयपत्री	रामेछाप	9741080553
७०	पेशल आचार्य	रामेछाप	9844044083
७१	बिष्णु सुवेदी	दोलखा	9754201537
७२	टिका खतिवडा	दोलखा	9844065971
७३	यज्ञबहादुर खत्री	भिनपा–५	9754201744
७४	अवतार ढकाल	भोजपुर	9844060658
७५	श्याम कुमार मैनाली	दोलखा	9844012985

७६	बिमला गौतम	दोलखा	9744000741
७७	मन्दिरा न्यौपाने	दोलखा	9849981686
७८	लिला बहादुर श्रेष्ठ	टुकी संघ दोलखा	9741044947
७९	बिश्वास भण्डारी	घ्याङसुकाठकोर	9744021819
८०	जमुना तमाङ	चरीकोट, दोलखा	
८१	रेखा बोहोरा	चरीकोट, दोलखा	
८२	श्रीकृष्ण बस्नेत	चरीकोट, दोलखा	9819626602
८३	बिक्रम लामा	चरीकोट, दोलखा	9844060828
८४	सुस्मीता लामा	चरीकोट, दोलखा	9844061643
८५	बिष्णुराज खडका	चरीकोट, दोलखा	9841203083
८६	कमला महरा	चरीकोट, दोलखा	9841760016
८७	शुरेशराज शिवाकोटी	क्षमावती दोलखा	9744034163
८८	सिर्जना कार्की	भुले-४, दोलखा	9744007478
८९	प्रकाश बस्नेत	भिनपा-९	9851091683
९०	नवराज शिवाकोटी	क्षमावती-७	9754201625
९१	राकेश श्रेष्ठ	भिनपा-२	9741017677
९२	मुरारी दुलाल	कला साहित्य प्रतिष्ठान, दोलखा	9744022277
९३	बिर्ख क्रान्ति	कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा	9844060410
९४	राजेश्वरी श्रेष्ठ	कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा	9849575441
९५	प्रोण प्रताप के.सी	शहरे	9741060445
९६	गणेश थापा (लक्ष्मी पुजा)	ठुलोपातल	9841643511
९७	कुलविन्द्र फुयाल	च्यामा-४	9754201576
९८	बिपिन पाण्डे	चरीकोट-१	9849462822
९९	कृष्ण उप्रेती	चरीकोट-१	9841670779
१००	डम्बर चौलागाई	भिनपा-७	9741040940
१०१	गोकर्ण प्रसाद भण्डारी	लापीलाङ-२	9744029007

१०२	कृष्णप्रसाद दहाल	मिर्गे-७, दोलखा	9741212969
१०३	बालकृष्ण थपलिया	क्षमावती-४	9741101722
१०४	हेमराज महत्व	चरीकोट	9841017949
१०५	चण्डीप्रसाद श्रेष्ठ	ई.टी.सी दोलखा	9754201454
१०६	रामकेशरी चर्माकार	भीनपा-१, दोलखा	9744021904
१०७	रोशन रिमाल	नाम्दु-६, दोलखा	9816423761
१०८	चित्रप्रसाद पाठक	सुनखानी-१, दोलखा	9744007490
१०९	डिल्लीनाथ सापकोटा	भीनपा-७, दोलखा	9741210037
११०	बिनिता सुवेदी	भीनपा-१०, दोलखा	9844011076
१११	स्यामु श्रेष्ठ	भीनपा-१०, दोलखा	9844015265
११२	महेश घतानी	रा.चु.वा.-२	9744050862
११३	सुरेसराज शिवाकोटी	क्षमावती-१, दोलखा	9744034163
११४	सुमन्ति श्रेष्ठ	मागापौवा-२, दोलखा	
११५	करिस्मा बस्नेत	बोच-६, दोलखा	
११६	रामप्रसाद सापकोटा	भीनपा-७, दोलखा	9754201157
११७	गोकर्ण पोखरेल	जफे-६, दोलखा	9741058289
११८	नवराज शिवाकोटी	सुनखानी, दोलखा	
११९	शान्त केसी	च्यामा, दोलखा	9754201400
१२०	बिमला दुलाल	काटाकुटी-६, दोलखा	9744000741
१२१	विश्वमणि चौलागाइँ	भीनपा-५, दोलखा	9741022980
१२२	रमिता छुँजु	काठमाण्डौ	9841502471
१२३	शान्ता घिसिङ	ठूलोपाताल, दोलखा	9744039258
१२४	कृष्टिना घिसिङ	ठूलोपाताल, दोलखा	9741060101
१२५	राजु तामाङ	आरआरएन, दोलखा	9841190531
१२६	बिष्णुराज गुरूङ	दोलखा	9741203083
१२७	जनता तामाङ	दोलखा	9807628548

१२८	केदार न्यौपाने	मागापौवा–५, दोलखा	9844154599
१२९	चिनीमैया श्रेष्ठ	भीनपा–१०, दोलखा	9844059904
१३०	जयप्रसाद दाहाल	काब्रे–६, दोलखा	984196482
१३१	डा. वशंवदा कौडिन्न्यायन	जि.आ.स्वा.के, दोलखा	9841163694
१३२	गीता शिवाकोटी	सुनखानी–६, दोलखा	984195094
१३३	दामोदर तिमल्सिना	टुकी संघ दोलखा	9841018717
१३४	हरि केसी	सहारा कला केन्द्र	9815851700
१३५	टंक उप्रेती	आरआरएन, दोलखा	9841504824
१३६	मनिसा गिरी	मागापौवा–७, दोलखा	9845441166
१३७	सम्झना केसी	भीनपा–११, दोलखा	9844144488
१३८	सुदीप शाह	भीनपा–१२, दोलखा	9849748668
१३९	नवीन शाह	भीनपा–१२, दोलखा	9849454013
१४०	पृथा मानन्धर	भीनपा–१०, दोलखा	9841910358
१४१	रञ्जु लामा	भीनपा–१, दोलखा	
१४२	भीमप्रसाद खतिवडा	लामीडाँडा–८, दोलखा	9843208651
१४३	बोल बहादुर बस्नेत	लाकुरीडाँडा–३, दोलखा	9741094169
१४४	रचना काफ्ले	भीरकोट, दोलखा	
१४५	करूणा काफ्ले	भीरकोट, दोलखा	
१४६	मुना खत्री	भीरकोट, दोलखा	
१४७	सिर्जना उप्रेती	भीरकोट, दोलखा	
१४८	महेश चौलागाई	जिलु, दोलखा	
१४९	बलराम केसी	जुँगु, दोलखा	9844196783
१५०	सकुन्तला थापा	भीनपा–१, दोलखा	9744034258
१५१	सुमिन केसी	लाँकुरीडाँडा, दोलखा	9800001890
१५२	कान्दार केसी	लाँकुरीडाँडा, दोलखा	9844002190
१५३	सज्जन केसी	लाँकुरीडाँडा, दोलखा	9815865674
१५४	सविन श्रेष्ठ	लाँकुरीडाँडा, दोलखा	9844110369

१५५	बिना बुढाथोकी	खोपाचागु-७, दोलखा	
१५६	इन्दु शेर्पा	बिगु-१, दोलखा	
१५७	पासाङलामु शेर्पा	आलम्पु-५, दोलखा	
१५८	एन्जिला शेर्पा	बिगु-१, दोलखा	9843008936
१५९	भक्तबहादुर बुढाथोकी	कालिञ्चोक-९, दोलखा	
१६०	विशाल बुढाथोकी	बाबरे-७, दोलखा	9844195794
१६१	अनुज काफ्ले	जफे-८, दोलखा	9741119401
१६२	चन्द्रप्रसाद दाहाल	ठूलोपाताल, दोलखा	9744011023
१६३	बद्रीप्रसाद सापकोटा	भीनपा-७, दोलखा	9744039645
१६४	कृष्णप्रसाद चौलागाई	जिलु, दोलखा	
१६५	गंगाधर रेग्मी	बोच-३, दोलखा	
१६६	छत्रबहादुर खडका	काउले, दोलखा	
१६७	भोजराज खोटांगे	शैलुङ, दोलखा	9744007526
१६८	कृष्णप्रसाद न्यौपाने	भीनपा-१०, दोलखा	9741281143
१६९	अमित आचार्य	दोलखा	9813222903
१७०	तारक धिताल	सिविन नेपाल	9851049897
१७१	केशवराज चौलागाई	ने.का. दोलखा	9744039690
१७२	सुदिप थापा	भीरकोट, दोलखा	9844067011
१७३	भीम थापा	भीनपा-१, दोलखा	9741085982
१७४	देवेश चौलागाई	भीनपा-५, दोलखा	
१७५	केन्द्रज्योति खडका	जिरी, दोलखा	9841116183
१७६	कल्याणी पाठक	हिमालय टिभी	
१७७	विपिन कुमार पाण्डे	चरिकोट	9849462822
१७८	पुरूषार्थ श्रेष्ठ	टुकी संघ दोलखा	9741054933
१७९	मुकुन्द शिवाकोटी	सुनखानी, दोलखा	9744047993
१८०	रामबहादुर श्रेष्ठ	चरिकोट, दोलखा	9844185449
१८१	सुजाता खत्री	मिर्गे-८, दोलखा	

अनुसूची २

कार्यक्रम सञ्चालन तालिका

क्र. सं.	कार्यक्रम	समय	विधि	सामग्री	जिम्मेवारी
पहिलो दिनः २८ असार					
क.	***सेसन एकः उद्घाटन समारोह (जिविस सभा हल) – ७ः३०–१०ः००***				
१	प्रभातफेरि (सात दोबाटो-सभाहल)	४५ मी.	ब्यान्नर यात्रा	प्रभातफेरि ब्यान्नर	सहभागी सबै
२	सभासन/अतिथि आसन	१५ मी.	प्रमुख, विशिष्ठ, अतिथि	व्याच, कार्ड	अतिथि सत्कार, उद्घोषक
३	स्वागत- बालगीत तथा नृत्य	५ मी.	सामूहिक गीत	बाद्यवादन	कविता/काव्य समिति
४	उद्घाटन	५ मी.	२५ वटा मोमबत्ती प्रज्वलन	मोमबत्ती २५, लाइटर १	अध्यक्ष, प्रमुख तथा विशिष्ठ अतिथि ५जना
५	राष्ट्रगान/मौनधारण	५ मी.	गायन/धारण	–	सबै सहभागी
६	कार्यक्रमको उद्देश्य, रूपरेखा र व्यवस्थापन प्रकाश	१५ मी.	मन्तव्य	कार्यक्रम नोट	बिर्ख क्रान्ति
७	शुभकामना मन्तव्य	४० मी.	मन्तव्य	–	(४-५ जना)
८	उद्घाटन समापन र चिया	१५ मी.	मन्तव्य	कार्यक्रम नोट	सभाध्यक्ष
ख.	***सेसन दुईः कार्यपत्र प्रस्तुती र अन्तर्क्रिया (जिविस समीक्षालय) – १०ः३०–३ः००***				
९	आसन ग्रहण	१० मी.	प्रमुख, अतिथि	कार्यक्रम सूची	उद्घोषक, सभाध्यक्ष, अतिथि
१०	कार्यपत्र १ः बालसाहित्य लेखन	४५ मी. (२०ः२५)	लेख तथा स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक
११	कार्यपत्र २ः बालसाहित्य सम्पादन	४५ मी. (२०ः२५)	लेख तथा स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक

११	कार्यपत्र २: बालसाहित्य सम्पादन	४५ मी. (२०२५)	लेख तथा स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक
१२	खाना	४० मी.			क्याटरिङ सर्भिस
१३	कार्यपत्र ३: सहसिर्जना अनुभव र अभ्यास (एघार शब्दका कविता)	४५ मी. (२०२५)	लेख तथा स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक
१४	कार्यपत्र ४: बालसाहित्यमा जीवनको खोजीः दोलखा प्रतिष्ठान	४५ मी. (२०२५)	लेख तथा स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक
१५	सेसन सारांश र समापन	२० मी.	मन्तव्य	कार्यक्रम नोट	सभाध्यक्ष/ अतिथि
१६	कार्यपत्र ५: समालोचना लेखन (अलग सेसन)	३:१५–५:००	स्लाइड प्रस्तुती, छलफल	लेख, एलसीडी	प्रस्तोता, नोटकर्ता, उद्घोषक
दोस्रो दिनः २९ गते					
ग.	***सेसन तीनः भानुजयन्ती समारोह (जिविस सभा हल) ७:००–११:१५***				
१७	चिया खाजा	३० मी.			होटल
१८	सभासन/अतिथि आसन	१५ मी.	प्रमुख, विशेष, अतिथि	व्याज, माइक, जेनेरेटर, सूची	अतिथि सत्कार, उद्घोषक, सभाध्यक्ष, अतिथि
१९	स्वागत (बाल/वृद्ध श्लोक)	१० मी.	युगल श्लोक	बाद्यवादन	कविता/काव्य समिति
२०	भानु प्रतिमामा माल्यार्पण	१० मी.	माल्यार्पण	प्रतिमा, फूल, सिन्दुर	भौतिक व्यवस्थापन
२१	रामायण पाठ	४० मी.	नियम जानकारी	नोट	प्रतियोगिता समिति
२२	बाल कविता प्रतियोगिताः	४५ मी.	एकल पाठ, नियम	कविता	प्रतियोगिता समिति

क्र. सं.	कार्यक्रम	समय	विधि	सामग्री	जिम्मेवारी
	पहिलो दिनः २८ असार				
	(विषयक्षेत्रः बालअधिकार)		नोट		
२३	अतिथि मन्तव्य (कार्यक्रमबारे, भानुभक्तीय योगदानबारे)	३० मी.	वक्तव्य	सार नोट	अतिथि (२-३)
२४	सेसन समापन	१० मी	मन्तव्य	मन्तव्य नोट	सभाध्यक्ष
२५	खाना	४० मीं			क्याटरिङ सर्भिस
घ.	***सेसन चारः समापन (जिविस सभा हल) (११:३०-१:००)***				
२६	सभासन/अतिथि आसन	१० मी.	प्रमुख, विशेष, अतिथि	माइक, जेनेरेटर	अतिथि सत्कार, उद्‌घोषक
२७	गोष्ठी निष्कर्षः बालसाहित्य सिर्जनासम्बन्धी दोलखा प्रतिवद्धता	१५ मी.	कार्यमूलक सार प्रतिवद्धता	प्रतिवद्धता पत्र	मस्यौदा समिति, नोटकर्ता
२८	पुरस्कार तथा प्रमाणपत्र वितरण	२० मी.	उद्‌घोषण, वितरण	पुरस्कार, प्रमाण तथा प्रसंशापत्र	प्रतियोगिता समिति
२९	अतिथि मन्तव्य	३० मीं	मन्तव्य	-	प्रमुख अतिथि, अतिथि (२-३ जना)
३०	धन्यवाद र समापन	१५ मी.	मन्तव्य	कार्यक्रम तथा मन्तव्य नोट	सभाध्यक्ष

कार्यक्रम उद्घाटन सत्रका केही झलकहरू

कार्यक्रमलाई सम्बोधन गर्दै

प्राज्ञ प्रा.डा. महादेव अवस्थी

प्र.जि.अ. कालिप्रसाद पराजुली

पुरस्कार वितरण, बालबालिकाबाट साङ्गीतिक कार्यक्रम एवम प्रभातफेरी

सन्दर्भ: नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम्
१९९ औं भानु जयन्ती समारोह
समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी
२८-२९ असार २०६९
चरिकोट, दोलखा
आयोजक

सन्दर्भ: नेपालमा बालअधिकार आन्दोलनको २५ वर्ष एवम्
१९९ औं भानु जयन्ती समारोह
समालोचना तथा बालसाहित्य सङ्गोष्ठी
२८-२९ असार २०६९
चरिकोट, दोलखा
आयोजक
CWIN
RDTA
नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
सिविन-नेपाल
ग्रामीण विकास टुकी संघ
कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा

"१९९औं भानु जयन्ती समारोह"
बाल कविता प्रतियोगिता एवं रामायण वाचन कार्यक्रम
चरिकोट, दोलखा
२९ असार २०६९
आयोजक
नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
सिविन नेपाल
ग्रामीण विकास टुकी संघ
कला साहित्य प्रतिष्ठान दोलखा